

Nationaal favoritisme, germanofobie, en Europees burgerschap.

Socialisatie van emoties.

Rede,

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Sociaal-Wetenschappelijke Studie van de Duits-Nederlandse Betrekkingen vanwege de Stichting ter Bevordering van Duitslandstudies in Nederland aan de Universiteit Utrecht op vrijdag 12 februari 1999,

door

Henk Dekker

Dekker, H.

Nationaal favoritisme, germanofobie, en Europees burgerschap. Socialisatie van emoties. Research Papers/Onderzoekschool Arbeid, Welzijn en Sociaal-economisch Bestuur (AWSB)

ISSN 1383-729X; nr. 18, ISBN 90-393-2113-2

© H. Dekker

Alle rechten voorbehouden. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 auteurswet 1912) dient men zich tot de onderzoeksschool AWSB te wenden

Binnenwerk, typografie en opmaak: René Hendriks, AVmedia/FSW-UU

Omslag : René Hendriks

Logo : BRS Premsela Vonk

Druk : Tessel Offset

Repro : FSW-UU

Onderzoekschool Arbeid, Welzijn en Sociaal-economisch Bestuur (AWSB)

Heidelberglaan 2

3584 CS Utrecht

tel. 030-2539220

fax. 030-2532045

e-mail awsbsecr@fss.uu.nl

in samenwerking met de Stichting Platform Duitsland v/h Stichting ter Bevordering van Duitslandstudies in Nederland.

Mijnheer de Rector Magnificus,
Dames en Heren,

Introductie

Duitsland is een belangrijk buurland voor Nederland, zowel bilateraal gezien als vanuit het perspectief van de Europese Unie. Goede politieke betrekkingen met Duitsland zijn voor Nederland dan ook van groot belang. De betrekkingen tussen Nederland en Duitsland waren slecht tot lang na de Tweede Wereldoorlog. De laatste jaren laten een gemengd beeld zien.¹ Er is samenwerking maar ook frictie.² Betrekkingen tussen landen worden vormgegeven door mensen. In de eerste plaats: door politieke elites – ministers en parlementariërs. In de tweede plaats: door de overige burgers. De meningen van individuele burgers vormen tezamen de ‘publieke opinie’. En politieke elites kunnen in democratische samenlevingen daarvan niet te sterk afwijken.³ Om inzicht te krijgen in de achtergronden van betrekkingen tussen landen, moeten we nagaan wat de opstelling is van politieke elites en burgers ten opzichte van die andere landen, en wat de belangrijkste achtergronden of determinanten daarvan zijn.⁴ Dat is wat ik nu met u samen zou willen doen, toegespitst op de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland. Twee vragen staan centraal: ‘Hoe staan Nederlandse elites en burgers ten opzichte van Duitsland?’, en ‘Waardoor komt het dat de ene politicus of burger over Duitsland positief is, en de ander negatief?’

Attituden ten aanzien van Duitsland

Over hoe politieke elites in Nederland ten opzichte van Duitsland staan, is helaas weinig bekend. Systematisch onderzoek ontbreekt bij mijn weten.⁵ Ik moet mij daarom beperken tot enkele impressies.

De officiële kanalen, zoals ministers, melden alleen maar positief nieuws. De persoonlijke relaties tussen de politieke elites uit beide landen zijn naar hun zeggen goed tot zeer goed.⁶ Of dat voor iedereen geldt, valt echter te betwijfelen. Een belangrijke waarnemer, de historicus Wielenga, stelde in 1995 dat de ‘politieke klasse’ in Nederland weliswaar niet ‘anti-Duits’ of ‘Duitsvijandig’ is, maar zich wel ‘ambivalent’ en ‘gevoelig’ opstelt.⁷ Een voorbeeld uit eind 1997: een vooraanstaande Nederlandse Europarlementariër zegt: ‘Duitsland, dat weer het centrum van Europa wordt: ik weet niet of de Duitsers daar op den duur tegen kunnen. Ze kunnen ook nog een andere kant op dan de democratie’.⁸ De indrukken overziend, is het beeld van de houdingen ten aanzien van Duitsland onder politieke elites in Nederland in de afgelopen decennia, om in de woorden van Aspeslagh van het Instituut Clingendael te spreken, dat van een spagaat. De spagaat is in 1999 minder diep dan in het begin van de jaren negentig, maar nog niet alle leden van de politieke elites van Nederland dansen op spitzen met hun oosterbuur.

Hoe staan ‘gewone’ Nederlanders ten opzichte van Duitsland en Duitsers? We hebben twee bronnen van informatie. De eerste bron van informatie is de Eurobarometer. Zo heet het onderzoek dat sinds 1970 wordt gedaan in opdracht van de Commissie van de Europese Unie. Twee keer per jaar beantwoordt een door een steekproef geselecteerd aantal burgers uit alle lidstaten van de Unie een uitgebreide vragenlijst. Eén van de vra-

gen heeft betrekking op hoe Europeanen ten opzichte van elkaar staan. Concreet: hoeveel vertrouwen hebben Europeanen in elkaar: een groot vertrouwen, redelijk vertrouwen, niet zoveel vertrouwen, of helemaal geen vertrouwen.⁹ Bij de laatste meting in 1996 was het vertrouwen van Nederlanders in Duitsers, gemiddeld genomen, matig en week nauwelijks af van het gemiddelde vertrouwen in Duitsers van alle 15 EU-lidvolkeren.¹⁰ Wel uitzonderlijk is – en naamgenoot Paul Dekker heeft daarop al eerder gewezen – dat in Nederland jongeren minder vertrouwen in Duitsers hebben dan ouderen.¹¹

De tweede bron van informatie is een onderzoek onder schoolgaande jongeren in Nederland. Enquêtes zijn gehouden in 1993, 1995 en 1997.¹² Bij deze studies ben ik zelf betrokken geweest. Onderzocht is de algemene houding of attitude ten aanzien van Duitsland: niet alleen ten aanzien van Duitsland maar ook ten aanzien van de overige EU-landen.¹³ Die houding is gemeten door drie vragen: hoeveel sympathie voelt men voor de verschillende landen, naar welk land wil men het liefst verhuizen als men naar het buitenland zou moeten verhuizen, en tenslotte, welke nationaliteit zou men het liefst als nieuwe burens krijgen als die burens uit het buitenland zouden komen. Conclusie: in 1997 hadden 3 op de 10 ondervraagde jongeren een positieve attitude ten aanzien van Duitsland, 3 op de 10 een gedeeltelijk positieve en gedeeltelijk negatieve attitude, en bijna 4 op de 10 een negatieve attitude.¹⁴

Dit zijn interessante gegevens. Maar wat zit erachter? Hoe komt het dat Nederlanders maar een matig vertrouwen in Duitsers hebben? Waarom hebben jongeren minder vertrouwen in Duitsers dan ouderen? Hoe te verklaren dat bijna 4 op de 10 ondervraagde jongeren een negatieve attitude hebben ten aanzien van Duitsland? Van senioren, die onder de Tweede Wereldoorlog hebben geleden, kon worden verwacht dat zij weinig enthousiast over Duitsland en Duitsers zijn. Maar van jongeren, die de oorlog niet hebben meegemaakt...? Kernvraag is: wanneer, hoe, en onder invloed waarvan ontwikkelen mensen bepaalde attitudes jegens landen en volkeren?

Belang

De beantwoording van deze vraag is van groot belang, vanuit zowel wetenschappelijk als maatschappelijk oogpunt. Wetenschappelijk, omdat onderzoek meer zicht kan bieden op welke verklaring de meeste empirische evidentie heeft, en aldus kan bijdragen aan de theorievorming op dit gebied. Maatschappelijk, omdat attitudes – zoals vertrouwen – invloed kunnen hebben op gedrag en daardoor de betrekkingen tussen landen positief of negatief kunnen beïnvloeden.

Vertrouwen is een belangrijke variabele voor intermenselijk contact. Vertrouwen wordt dan ook wel gerekend tot het 'sociale kapitaal' van een samenleving.¹⁵ Vertrouwen of wantrouwen is van belang om gedrag van de ander te interpreteren, om zijn/haar bedoelingen en plannen in te schatten, en om het eigen gedrag daarop af te stemmen.¹⁶ Dit geldt ook in de internationale politiek, en voor de Europese samenwerking en integratie in de Europese Unie in het bijzonder. Vertrouwen in andere nationaliteiten is, volgens een EU-document, onderdeel van goed Europees burgerschap.¹⁷ Ook in theorieën over integratie van landen vanuit de wetenschap van de politiek wordt een belangrijke invloed toegedacht aan wederzijds vertrouwen; alleen als de EU-burgers positief ten opzichte van elkaar staan en elkaar vertrouwen, kan een Europees gemeenschapsgevoel ontstaan.¹⁸ De Eurobarometer laat inderdaad zien, dat zij die vertrouwen in andere natio-

naliteiten hebben positiever staan ten opzichte van de Europese Unie.¹⁹ Voor de voorstanders van verdere Europese integratie moeten de recente Eurobarometergegevens over vertrouwen alarmerend zijn.²⁰ Analyses van vóór 1990 van Inglehart en Niedermayer toonden een stijgende lijn in het wederzijds vertrouwen.²¹ In 1990 is daaraan een einde gekomen, en daalt zelfs het vertrouwen in een aantal landen.²² Analyses per land laten bovendien zien dat in 1996 maar twee nationaliteiten vertrouwen hebben in alle EU-lidvolkeren: Ieren en Zweden. Twee andere nationaliteiten hebben over de gehele linie niet erg veel vertrouwen in de andere EU-lidvolkeren: Grieken en Portugezen. Van extra groot belang is het onderling vertrouwen of het gebrek daaraan tussen de grootste nationaliteiten. Britten blijken gemiddeld genomen niet erg veel vertrouwen te hebben in Duitsers en Fransen. Duitsers en Fransen hebben op hun beurt gemiddeld niet erg veel vertrouwen in Britten. Waar er wel sprake is van vertrouwen in andere nationaliteiten houdt dat vertrouwen niet over. En tenslotte is er ook nog een nationaal favorietisme: Nederlanders hebben het meeste vertrouwen in ... Nederlanders, Duitsers hebben het meeste vertrouwen in ... Duitsers, etc. Met uitzondering van Italianen en Belgen hebben alle EU-volkeren het meeste vertrouwen in de eigen nationale groep.²³ Tot zover de positieve attitude van vertrouwen. Nu terug naar de relatie Nederland-Duitsland en de vraag: Hoe belangrijk is een negatieve attitude ten aanzien van Duitsland?

Een negatieve attitude leidt in de eerste plaats doorgaans tot minder belangstelling en aandacht. Nederlandse politieke elites hadden jarenlang weinig belangstelling voor Duitsland; zij keken bijna uitsluitend naar het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, zij stonden met de rug naar Duitsland gekeerd.²⁴ In de tweede plaats, en dat is belangrijker, kan een negatieve attitude leiden tot voor Duitsland en Duitsers negatief gedrag. *Kan*, omdat andere overwegingen als rem kunnen werken. Bij politici: het landsbelang. Bij burgers: het gebod 'Heb uw naaste lief als uzelve' en/of het goed-zaken-willen-doen en veel-geld-willen-verdienen. Bepaalde waarden en doeleinden kunnen ervoor zorgen dat negatieve attitudes niet worden geuit en niet in gedrag worden omgezet. Als deze remmingen wegvallen kan de negatieve attitude echter wel resulteren in afwijzend gedrag.²⁵ Zo schoot minister-president Lubbers eens uit zijn slof tijdens een diner van de regeringsleiders van de EU en maakte pijnlijk kritische opmerkingen over de Duitse hereniging.²⁶ Bondskanselier Kohl heeft hem, naar verluidt, daarna gekwalificeerd als 'een boekhouder', 'vol eigenwaan', en 'anti-Duits'.²⁷ En menig Nederlander heeft wel eens een Duitser uitgemaakt voor iets lelijks of aan een Duitser gevraagd: 'Waar is de fiets van mijn opa?'. Of heeft een Duitser die de weg vroeg een flinke omweg laten maken.²⁸

Vanzelfsprekend worden uitingen van negatieve gevoelens van Nederlanders negatief ervaren door Duitsers.²⁹ Dit zal in de toekomst vermoedelijk sterker het geval zijn dan nu, daartoe geïnspireerd door publieke discussies in Duitsland over het herdenken van de Tweede Wereldoorlog, en door recente uitspraken van de nieuwe politieke elites. Wat die publieke discussies betreft, verwijs ik naar het Walser versus Bubis-debat. In zijn rede in oktober 1998 stelde de gevierde schrijver Martin Walser: 'geen toerekeningsvatbaar mens tracht heimelijk de gruwelijkheid van Auschwitz te ontlopen, maar wanneer dit verleden mij iedere dag in de media wordt voorgehouden, merk ik dat zich in mij iets tegen deze permanente presentatie van onze schande teweer stelt'.³⁰ Bondskanselier Schröder sprak in november 1998 van 'het zelfbewustzijn van een volwassen natie, [een natie] die zich tegenover niemand superieur of inferieur moet voelen. [Een natie] die zich

bewust is van de geschiedenis en de eigen verantwoordelijkheid, maar [die vooral] naar voren kijkt'. De Berlijnse Republiek is 'een civiel land, dat zich kosmopolitisch openstelt, en zich behoedzaam coöperatief in de kring van de andere naties voegt'.³¹ Deelname aan een herdenking van de Wapenstilstandsdag, op uitnodiging van de Franse president Chirac, zegde hij af, omdat hij 'liever naar de toekomst kijkt dan eeuwig het Duitse schuldgevoel te voeden'.³² Ook de leider van de oppositie, Schäuble, pleitte er voor dat de Duitse nationale identiteit niet langer louter vanuit de afwijzing van het verleden moet worden gedefinieerd. Citaat: 'Dat geldt ook voor ons Duitsers, ondanks de last uit de jongste geschiedenis, die wij met ons dragen. Een onbevangen blik toont dat wij Duitsers bij alle verschrikkingen die zich hebben voorgedaan, in deze eeuw ook goede dingen hebben gedaan. Daartoe behoort de Duitse vereniging in vrede en vrijheid. Voor mij is er dan ook aan het einde van deze eeuw geen reden waarom een Duitser zijn vaderland niet evenzeer lief zou hebben als een Engelsman of Fransman'.³³ Naar aanleiding van dit nieuwe zelfvertrouwen van de Duitse politieke elites kunnen wij verwachten, dat meer Duitsers zich sterker zullen gaan identificeren met hun land en nationaliteit, niet meer verantwoordelijk willen worden geacht voor 1933-1945, en hun land en nationaliteit als 'normaal' beschouwd willen zien. Negatieve uitingen zullen zij steeds meer gaan ervaren als een aanval op hun identiteit en zelf-waarde.³⁴

Samenvattend: een gebrek aan vertrouwen in andere nationaliteiten belast de Europese samenwerking en integratie, en negatieve attitudes leggen een zware hypothec op de bilaterale betrekkingen. Onderzoek naar het waarom van negatieve attitudes is dan ook niet alleen wetenschappelijk, maar ook maatschappelijk van groot belang. Als we weten hoe negatieve attitudes ontstaan, krijgen wij ook meer zicht op hoe wij die kunnen verzwakken, of beter, de vorming daarvan bij toekomstige generaties kunnen tegengaan.

Verklaring: theorie

In de relevante literatuur worden verscheidene mogelijke verklaringen voor negatieve attitudes genoemd. Sommige hebben betrekking op attitudevorming in het algemeen, andere betreffen specifiek de attitude ten aanzien van Duitsland.

Op basis van de algemene literatuur onderscheid ik drie processen van attitude-ontwikkeling.³⁵ Elk geeft zicht op variabelen die een attitude kunnen helpen verklaren. Het eerste proces – trefwoord: 'inferentie' – houdt in dat een individu een attitude afleidt van wat hij/zij eerder over het attitude-object heeft geleerd. Tot voor kort dacht men daarbij alleen aan eerder verworven cognities: kennis en opvattingen zoals clichés en stereotypen. Recent emotie-onderzoek, dat een wisselwerking tussen ratio en emotie aantoonde, dwingt ons mensen niet langer als alleen of hoofdzakelijk rationele wezens te zien.³⁶ Attitudes worden beïnvloed door cognities én emoties, of beter: emoties en cognities. Emoties zijn sterke gevoelens die gepaard gaan met lichamelijke reacties – zoals tranen in de ogen – en een verandering in actiegeneigdheid.³⁷ Emoties kunnen op jonge leeftijd worden 'geleerd'. Zij worden niet snel 'vergeten'; zij zijn een lang leven beschooren. En zij worden bij elke nieuwe confrontatie met het object dat deze emotie eerder oproep snel weer manifest, ook bij het lezen erover en zelfs al bij het denken erover.³⁸

Volgens het tweede proces ontwikkelen mensen een attitude op basis van eigen ervaringen – trefwoord: direct contact. De attitude wordt afgeleid van wat men aan den lijve heeft ervaren. Iemand is in Duitsland geweest, heeft daar aardige mensen ontmoet,

heeft mooie dingen gezien, heeft gemerkt dat de samenleving goed is georganiseerd, en krijgt aldus een positief gevoel over het land. Volgens de contact-hypothese heeft contact een positieve invloed op de attitude, zowel direct als indirect via meer kennis, meer positieve clichés en stereotypen, en meer positieve emoties. Een kanttekening: verscheidene studies hebben laten zien dat die positieve invloed er niet altijd is. Bijvoorbeeld doordat men positieve dingen niet ziet, omdat men bij voorbaat al negatieve gevoelens over het land had en alleen maar negatieve dingen verwachtte. Wat men ervaart in het buitenland en in contacten met buitenlanders wordt voor een deel beïnvloed door de verwachtingen daarvan, door wat men eerder over het land heeft geleerd, de opvattingen die men eerder van dat land heeft ontwikkeld en door de emoties die het land eerder heeft opgeroepen. Direct contact heeft soms zelfs negatieve effecten.³⁹

Het derde proces van attitudevorming houdt in, dat wij attitudes vormen doordat wij die van anderen overnemen – trefwoord: socialisatie.⁴⁰ Een voorbeeld: een vriend is net terug van vakantie uit Frankrijk. En hij vertelt over zijn hartstochtelijke liefde voor een dorpje dat hij toevallig ontdekt heeft – Ramatuelle; over de zeer boeiende gesprekken met Marcel en Rosette, het vriendelijke echtpaar dat eigenaar is van de heerlijk rustige, en prachtig gelegen camping á la ferme; over het genieten op het prachtige strand van Plage de Pampelonne. Hij vertelt over de euforie bij het zien van de vele sublieme kunstschatten in musea in de omgeving; over de ontroering tijdens de prachtige concerten 's avonds in het unieke theatre en plein air, en... we worden zelf ook enthousiast. Anderen kunnen onze attitude niet alleen direct beïnvloeden (gevoelens) maar ook indirect via de emoties die zij tonen en de informatie die zij geven (kennis, clichés, en stereotypen).

Dit laatste proces van attitude-ontwikkeling – socialisatie – is het belangrijkste. Attitude-ontwikkeling door inferentie veronderstelt immers dat het individu al eerder kennis, opvattingen, en emoties ten aanzien van een land heeft verworven. Eigen rechtstreekse waarnemingen door direct contact worden, zoals net is geschetst, ook voor een deel gekleurd door het filter dat is gevormd door de eerder verworven kennis en opvattingen en eerder ervaren emoties. Zo komen we voor het oorspronkelijke proces van attitudevorming terecht bij het derde proces: attitude-ontwikkeling dankzij de berichten van anderen. De basis voor iemands attitude is wat anderen die persoon hebben verteld en hebben doen laten ervaren.

Het belangrijkste zijn de eerste emotionele en informatieve berichten. Attitudes ten aanzien van het eigen land en andere landen worden, net als andere fundamentele politieke attitudes, op zeer jonge leeftijd ontwikkeld.⁴¹ De eerste berichten, die men op jonge leeftijd ontvangt en onthoudt, hebben meer een emotioneel dan een cognitief karakter. Te denken valt aan emotionele verhalen, televisieprogramma's, kinderfilms en -boeken, en emotionele gebeurtenissen – via de televisie of in het echt. Ik denk aan nationale rituelen, bijvoorbeeld de dagen ter viering van de verjaardag van het staatshoofd, de bevrijdingsdag, en de herdenking van de doden in de laatste oorlog. Aan de symbolen van het eigen land, die bij deze rituelen opduiken – de vlag, het volkslied en het staatshoofd – worden positieve emoties gekoppeld. Elke keer als men later die symbolen ziet of hoort, worden de emoties manifest. Hier ligt het begin van het krijgen van tranen in de ogen bij het zien van het hijsen van de nationale vlag na een overwinning van het nationale sportteam, de koude rillingen over de rug bij het horen van het volkslied, de brok in de keel bij de adoratie voor de Koningin. De voormalige vijand wordt daarentegen gekoppeld aan negatieve emoties. Al heel jong ontwikkelen kinderen zo een positieve

attitude ten aanzien van het eigen land, en tegelijkertijd of daarna een minder positieve of zelfs een negatieve attitude ten aanzien van enkele andere landen.

Eenmaal ontwikkelde attitudes ten aanzien van landen en volkeren vertonen daarna weinig verandering.⁴² Die persistentie is voor een deel te verklaren uit de aan de attitude ten grondslag liggende emoties. Emoties functioneren als filter voor nieuwe informatie. De eenmaal gevestigde emotie blijft dezelfde en filtert de informatie die daarna komt. Over een land dat bij iemand positieve emoties oproept, worden, zo kunnen we verwachten, meer positieve opvattingen ontwikkeld en wordt meer kennis verworven dan van een emotioneel 'negatief' of 'neutraal' land.⁴³ Wanneer negatieve emoties jegens een ander land eenmaal zijn ontwikkeld, zal iemand minder geneigd zijn open te staan voor positieve informatie over dat land.⁴⁴ Negatieve informatie zal daarentegen wel worden geaccepteerd en onthouden. Dit wordt nog eens vergemakkelijkt doordat de emotionele en informatieve berichten van anderen na de kindertijd en jeugd doorgaans niet fundamenteel anders zijn dan die van tijdens de kindertijd. De informatie over het eigen land is opnieuw meer positief dan negatief en die over de voormalige vijand en andere landen meer negatief dan positief.

Om verschillende redenen staan mensen open voor, en accepteren zij de positieve berichten over het eigen land en volk: de positieve nationale socialisatie. Zij staan ook open voor de minder positieve of zelfs negatieve berichten omtrent andere landen en volkeren. Een voorbeeld is een negatieve Duitsland-socialisatie. Een van de belangrijkste verklaringen is dat deze nationale en buitenland-socialisatie helpt enkele fundamentele individuele psychische behoeften te bevredigen. Behoeften die elk individu geacht wordt te hebben, zijn: zich psychisch veilig voelen en een gevoel hebben van positieve identiteit.⁴⁵ Door de socialisatie krijgen mensen de emoties, attitudes, clichés, stereotypen en kennis aangereikt om voor zichzelf de complexe politieke en sociale omgeving begrijpelijk en beheersbaar, en daardoor psychisch veilig te maken, en om een positieve nationale identiteit te ontwikkelen.

Deze nationale identiteitsvorming brengt ons bij een laatste belangrijke potentiële variabele ter verklaring van negatieve attitudes ten aanzien van andere landen. De attitude ten aanzien van het eigen land is bij de meeste mensen positief. De mate van positiviteit verschilt echter. Er is een schaal die loopt van gematigd positief tot extreem positief: van liefde voor, en trots op het eigen land, tot gevoelens van nationale preferentie, superioriteit en exclusiviteit oftewel nationalisme.⁴⁶ Van mensen die hun eigen land en volk superieur achten en geloven in de exclusiviteit van de eigen 'natie', mag worden verwacht dat zij minder positief of zelfs negatief staan ten opzichte van etnische minderheden in het eigen land, andere volkeren in het buitenland, en Europese en andere internationale samenwerking en integratie.⁴⁷

Tot zover onze zoektocht naar potentiële verklaringen in de literatuur over de vorming van attitudes in het algemeen.

In de literatuur over de relatie Nederland-Duitsland worden voor een deel dezelfde potentiële verklaringen gegeven.⁴⁸ Vijf additionele verklaringen worden genoemd. Ik loop die met u langs en geef mijn commentaar erop.

De negatieve attitude zou het gevolg zijn van het historisch trauma van de schok van de Duitse inval in 1940 en de daarop volgende onderdrukking in de Tweede Wereldoorlog.⁴⁹ Deze verklaring ligt voor de hand als het gaat om een negatieve attitude van hen die de Tweede Wereldoorlog hebben moeten doorstaan. Minder voor de hand ligt die verklaring voor jongeren, die zelf de Tweede Wereldoorlog niet hebben ervaren, en hele-

maal voor hen wier ouders niet eens die oorlog hebben meegemaakt.

De negatieve attitude ten aanzien van Duitsland zou ook het gevolg zijn van de problematische verwerking van collaborerend gedrag van Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog. Veel Nederlanders zouden worstelen met het oorlogsverleden vanwege schuldgevoelens.⁵⁰ Dit zou het geval kunnen zijn voor hen die dit betreft en hun kinderen. Maar waarom zouden Nederlanders die decennia na de oorlog geboren zijn, schuldgevoelens hebben over collaborerend gedrag tijdens de Tweede Wereldoorlog van anderen?⁵¹

Relatief vaak wordt de negatieve attitude ten aanzien van Duitsland gezocht in de tegenstelling tussen een klein en een groot land. Het zich afzetten van Nederlanders tegen de grote broer Duitsland wordt wel het 'Calimero-complex' genoemd.⁵² Nederlanders zouden zich op veel terreinen de mindere voelen van de grote buur. De eigen identiteit en zelfstandigheid zou in het geding zijn. Ook zou er angst zijn om de nationale eigenheid kwijt te raken. Gesproken zou kunnen worden van een 'annexatiesyndroom'.⁵³ Mensen uit een klein land zouden doorgaans een negatieve attitude hebben ten aanzien van grote landen. Naar mijn mening zegt de tegenstelling groot-klein als verklaring op zich niet zoveel.⁵⁴ Het Eurobarometer-onderzoek laat ook zien dat Nederlanders meer dan in Duitsers vertrouwen hebben in Britten – toch ook [inwoners] van een groot land – en juist minder vertrouwen hebben in kleine nationaliteiten zoals Ieren, Portugezen en Grieken. De ondervraagde schoolgaande jongeren zijn ook het meest positief over een groot land (Engeland) en op Duitsland na het meest negatief over een klein land als Ierland.⁵⁵ Voor grote landen kan er wel meer gevoeligheid zijn dan voor kleine, relatief machteloze landen. Ook kunnen voor grote landen eerder negatieve emoties worden ervaren, zoals zich-bedreigd-voelen en angst. Dat zal echter alleen gebeuren voor die grote landen die daartoe aanleiding geven of hebben gegeven.

Een factor op de achtergrond zou het calvinisme van Nederlanders zijn en een daaruit voortvloeiende behoefte om naast koopman ook dominee voor de wereld te spelen.⁵⁶ Op grond van wat in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd zouden Nederlanders een gevoel van morele superioriteit ten opzichte van Duitsers hebben ontwikkeld, en de behoefte hebben zichzelf en anderen daarvan permanent te overtuigen. Een negatieve Duitsland-attitude zou terug te voeren zijn op de wens van Nederland als moreel gidsland te fungeren en die wens zou op haar beurt te verklaren zijn uit het in Nederland levende calvinisme. Ook deze verklaring is weinig plausibel. In de eerste plaats is Nederland selectief verontwaardigd over misstanden in het buitenland. In de tweede plaats is optimisme, dat onontbeerlijk is voor gidsen, niet direct een kenmerk van calvinisme. Calvinisme betekent eerder een geloof in een neiging tot alle kwaad.⁵⁷ Internationaal activisme van Nederland lijkt mij eerder ingegeven door een trots op eigen kunnen en/of door de wens greep te krijgen op internationale ontwikkelingen om de eigen nationale politieke en economische belangen veilig te stellen.

Sommigen zoeken de verklaring van een negatieve attitude niet bij Nederlanders maar bij Duitsers en hun gedrag. Niet alle Duitsers zouden begrijpen hoe diep de wonden zijn die de bezetting in Nederland heeft geslagen. Sommige Duitsers zouden zich aan machtsmisbruik schuldig maken.⁵⁸ De Duitse taal zou in Nederlandse oren hard en grof klinken; uitdrukkingen van Duitse hoffelijkheid formeel en zelfs arrogant, en Duitse discussievormen zouden als confronterend en agressief worden ervaren.⁵⁹ En uit kenmerken van de taal zouden stereotypen van de sprekers van die taal worden afgeleid. Het vraagt teken dat bij deze verklaringen kan worden geplaatst, is: wat is oorzaak en wat is

gevolg? Misschien valt Duits machtsmisbruik op, en wordt de Duitse taal arrogant gevonden vanwege een al eerder ontwikkelde negatieve attitude.

Samenvattend: de hypothese is, dat een negatieve attitude ten aanzien van Duitsland wordt veroorzaakt door zes variabelen: overwegend negatieve emoties, overwegend negatieve clichés en stereotypen, weinig kennis met betrekking tot Duitsland en Duitsers, een extreem positieve attitude ten aanzien van het eigen land, weinig direct contact met Duitsland en Duitsers en een overwegend negatieve Duitsland-socialisatie.

Verklaring: de data

De Eurobarometer-studies bieden helaas niet genoeg data om de hypothese op het punt van vertrouwen in Duitsers te toetsen.⁶⁰ Wel is er in een analyse van Inglehart een correlatie gevonden tussen vertrouwen in andere nationaliteiten en onderwijsniveau en sociaal-economische klasse: er is meer vertrouwen in andere volkeren bij mensen die langer naar school zijn gegaan en een hogere sociaal-economische positie hebben.⁶¹ In de multivariate analyse van vertrouwen is niet de invloed nagegaan van de micro-variabelen die wij in de literatuur hebben gevonden. Wel is de invloed nagegaan van macro-economische, geografische, historische en sociale kenmerken: bijvoorbeeld bruto nationaal product, afstand tussen de hoofdsteden, wel/niet aan dezelfde kant hebben gestaan tijdens de Tweede Wereldoorlog, wel/niet behoren tot dezelfde taalgroep, en wel/niet hebben van dezelfde religie. De relaties tussen vertrouwen en geografische nabijheid en overeenkomstige religie bleken statistisch niet significant te zijn. Wel statistisch significant waren de relaties tussen vertrouwen en economische voorspoed van het andere land, het behoren tot dezelfde taalgroep, en het aan dezelfde kant hebben gestaan in de Tweede Wereldoorlog. Deze variabelen verklaarden een groot deel van de variantie in vertrouwen. Wat het verband is tussen deze macroniveau-kenmerken en vertrouwen op individueel microniveau kon met de beschikbare data echter niet worden onderzocht.

De drie studies onder schoolgaande jongeren in Nederland bieden wel de mogelijkheid tot toetsing van de geformuleerde hypothese. Zij zijn ook met dat oogmerk opgezet. Een behoorlijk aantal van de ondervraagde jongeren heeft inderdaad naast positieve, ook of zelfs overwegend, negatieve emoties. Een kwart van de ondervraagde jongeren zegt angst voor Duitsland en Duitsers te hebben: germanofobie.⁶² Een behoorlijk aantal heeft ook negatieve clichés van Duitsland.⁶³ Velen hebben negatieve stereotypen van Duitsers.⁶⁴ Voor alle duidelijkheid: niet de onderzoekers hebben uitgemaakt of een bepaald cliché of stereotype positief of negatief is, maar de ondervraagde jongeren zelf. Ook hebben velen weinig tot geen kennis van Duitsland.⁶⁵ Naar verhouding zijn veel jongeren meerdere keren in Duitsland geweest. Slechts een enkeling zegt overwegend negatieve ervaringen te hebben gehad.⁶⁶ Tussen de attitude en deze variabelen bestaat inderdaad een statistisch verband. Dat geldt ook voor de eigen-land-attitude.⁶⁷ Het sterkst is het verband tussen de Duitsland-attitude en de emoties met betrekking tot Duitsland.⁶⁸ Datzelfde blijkt ook uit nadere analyses, waarmee het causale, verklarende model is getest: de emoties hebben het grootste effect op de attitude ten aanzien van Duitsland, gevolgd door de clichés en stereotypen.⁶⁹

Voor de verklaring van negatieve emoties, clichés en stereotypen met betrekking tot Duitsland en Duitsers hebben we vervolgens de Duitsland-socialisatie – het geheel van

berichten over Duitsland dat jongeren ontvangen – geëxploreerd. Het resultaat is inderdaad een geheel van overwegend negatieve berichten. De meeste berichten houden verband met de Tweede Wereldoorlog.

Eén van de eerste ervaringen van jonge Nederlanders in verband met Duitsland is de twee-minuten-stilte bij de nationale herdenking op de vierde mei. Op de televisie zien kinderen de plechtigheden op de Dam of de Waalsdorpervlakte en delen zij de emotionele reacties van de ouders. Sommigen lopen met de ouders mee in een 'stille tocht'. Dit soort ervaringen kan een onuitwisbare invloed hebben. De herdenkingen houden, volgens Heldring, 'ook als zij die bedoeling niet hebben, anti-Duitse gevoelens wakker – ook bij generaties die lang na de oorlog geboren zijn'.⁷⁰ Sommige kinderen horen hun grootouders en ouders soms geëmotioneerd spreken over de verschrikkingen hen of andere familieleden door 'de Duitsers' aangedaan. Niet alleen de eerste emotionele maar ook de eerste informatieve boodschappen over Duitsland en Duitsers zijn vaak negatief. Wanneer Duitsland aan de orde komt op scholen gaat het vooral over oorlog. Lesboeken geschiedenis stoppen, als het om Duitsland gaat, in 1945.⁷¹ Onderwijsfilms brengen de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog indringend in beeld. In gastlessen vertellen mensen uit het verzet over hun ervaringen. Na een inleiding wordt een videofilm vertoond met 'gruwelijke beelden van crematoria en stapels lijken'.⁷² Enkele scholen organiseren hun eigen herdenking van de doden uit de Tweede Wereldoorlog.⁷³ Bijna alle leerboeken Duits geven wel een of meer voorbeelden van clichés van Duitsland of stereotypen van Duitsers.⁷⁴ In een antiracismeproject wordt een kaart en een T-shirt verspreid met de tekst 'Gabbars teige vreemdelinge haat ... behalve Duitsers'.⁷⁵ Uit de bibliotheek lenen veel kinderen leesboeken over de Tweede Wereldoorlog.⁷⁶ Ook voor oudere jongeren en volwassenen is er ruime keus aan literatuur met de Tweede Wereldoorlog als decor.⁷⁷ En dan zijn er nog stripverhalen: in een verhaal dat zich afspeelt in 'Germania' gaat het er nogal militaristisch toe.⁷⁸ Negatieve emoties, clichés en stereotypen worden bevestigd door de vele films over de Tweede Wereldoorlog op de televisie. Op de televisie en radio horen jongeren geregeld een Duitsland-onvriendelijke sneer. Een voorbeeld: in een uitzending van Studio Sport zegt de commentator: 'Even een prettig bericht: het Davis-cup-team van Duitsland is uitgeschakeld door de Russen'.⁷⁹ Op Radio 3 vraagt de ene diskjockey: 'Gesteld, je staat per ongeluk voor de poort van de hel, wat doe je dan?'. Zegt de ander: 'Nou, een paar woordjes Duits spreken we allemaal wel'.⁸⁰ In de krant lezen jongeren vaak over rechts-extremisme en vreemdelinge haat in Duitsland. Menige krantenkop bestaat uit een negatief cliché of stereotype. Enkele toevallig gevonden voorbeelden: 'Duitse jongeren hebben hun hoofd verloren', 'De problematische Duitse natie'; 'Willen die Duitsers niet deugen?'; 'Duitsers zijn vaak technocratisch'; 'De rijken worden rijker in Duitse "afgunstmaatschappij"'. 'Deutschmark Deutschmark über alles', 'Duitse badgast graaft Duitse kuil', 'Duitsers onderwerpen zich makkelijker aan gezag dan Nederlanders', en nog onlangs: 'Pil voor dikke Duitser', 'Geweld tegen vreemden [is] gewoon in Brandenburg' en 'Extreem-rechts in Duitsland zet zijn opmars voort'.⁸¹ Duitse woorden worden gebruikt om iets negatiefs aan te duiden dat los staat van Duitsland of Duitsers, bijvoorbeeld 'Ausradieren' en 'Ausweis', en in de zin 'Front National krijgt klap in Kulturkampf'.⁸² Een enkele keer wordt er onbekommerd blijk gegeven van anti-Duitse gevoelens. Onlangs schreef een bekende cabaretier op de voorpagina van een krant: 'Doordat wij een buurman hadden die elk jaar naar Sauerland ging om daar met zijn gezin de vakantie door te brengen, is Sauerland in mijn ogen jarenlang het beloofde vakantie-land geweest. ...wanneer precies weet

ik niet meer, maar op een dag zag ik dat OAD reizen aanbood naar Sauerland. Drie dagen all-in voor [maar] 85 gulden. Dat was geen prettige gewaarwording. Tot overmaat van ramp bleek het ook nog in Duitsland te liggen. Het Sauerland verschrompelde in luttele seconden van het paradijs tot een willekeurig achtertuintje. Vakantie in Duitsland. Als ik eraan denk, ben ik er al geweest. Misschien is het als straf efficiënter dan die onbevredigende dienstverlening. Heb je onder invloed iemand doodgereden: drie weken Sauerland! De doodstraf zou genadiger zijn'.⁸³ En dan zijn er de moppen, waarin Duitsers en Duitsland worden belasterd. Zij zijn doorgaans van een geheel ander karakter dan Belgenmoppen: te grof om hier te vertellen.⁸⁴ Tenslotte leren jongeren bij internationale voetbalcompetities wat 'echte' Nederlanders vinden van Duitsers.⁸⁵ Bijna alle ondervraagde jongeren in 1993, 1995 en 1997 hebben inderdaad de dodenherdenking wel eens op de televisie gezien. Voor het eerst gebeurde dat op zeer jonge leeftijd: bij bijna vier op de tien vóór het zevende jaar. Bijna een kwart van de jongeren herinnerde zich wel eens bij een herdenking op de vierde mei aanwezig te zijn geweest. Volgens hun herinnering maakten zij die herdenking voor het eerst mee op jonge leeftijd: meestal in de leeftijd tussen zeven en twaalf jaar. Een grote meerderheid van de ondervraagde jongeren meldde dat de grootouders en ouders wel eens iets over Duitsland hebben verteld. Bijna alle ondervraagde jongeren zeiden op school iets te hebben geleerd over Duitsland: het meest over Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog en het minst over het hedendaagse Duitsland. Een grote meerderheid van de ondervraagde jongeren zegt ook wel eens met vrienden over Duitsland te hebben gepraat. Volgens de in 1995 ondervraagde jongeren waren de grootouders, en verrassend, vooral de vrienden het meest negatief over Duitsers.⁸⁶

Conclusie

Ik kom nu tot mijn conclusie en ga daarmee terug naar de vragen aan het begin van mijn betoog. Nederlanders hebben, gemiddeld genomen, een matig vertrouwen in Duitsers. Jongeren hebben minder vertrouwen in Duitsers dan ouderen. Bijna vier op de tien in 1997 ondervraagde jongeren hebben een negatieve attitude ten aanzien van Duitsland. Die negatieve attitude is vooral het effect van negatieve emoties en negatieve clichés en stereotypen. Deze negatieve emoties, clichés, en stereotypen zijn op hun beurt het effect van een negatieve Duitsland-socialisatie in Nederland. De eerste emotionele berichten over Duitsland en Duitsers die kinderen in Nederland ontvangen zijn negatief: ze hebben oorlog, onderdrukking, en geweld als inhoud. Verantwoordelijk daarvoor zijn in het bijzonder de herdenkingen. Negatieve emoties, clichés en stereotypen worden daarna bevestigd in gesprekken met grootouders, ouders en vrienden en door oorlogsfilms en -boeken, gekleurde berichtgeving in massamedia, eenzijdig onderwijs, negatieve humor, anti-Duitsland uitingen in de sport, en anti-Duitse jeugdsbiculturen.

Onderzoeksagenda

Belangrijke stukjes van de onderzoekspuzzle – hoe negatieve attitudes ten aanzien van Duitsland te verklaren? – liggen nu op hun plaats. Verscheidene ontbreken echter nog. Voor een analyse van attitudes van politieke elites ontbraken de gegevens geheel. Voor

een theoretisch onderbouwde analyse van het gebrek aan vertrouwen van volwassen burgers waren niet voldoende gegevens beschikbaar. Onze verklarende analyse moest zich beperken tot de attitudes van jongeren. Over de Duitsland-socialisatie in Nederland was slechts min of meer toevallig gevonden informatie beschikbaar.

Op enkele onderzoeksvragen hebben we een antwoord gevonden, maar op veel andere nog niet. Wij hebben eigenlijk alleen maar enkele momentopnamen gemaakt. Het begin kennen we niet – wordt de attitude ten aanzien van Duitsland en andere landen inderdaad in de kindertijd gevormd? Evenmin kennen we de ontwikkeling ervan – blijft de attitude ten aanzien van Duitsland en andere landen bij de meeste mensen inderdaad onveranderd? Een fascinerende vraag is ook waarom de cijfers van de drie verschillende steekproeven van jongeren uit de jaren 1993, 1995 en 1997 naast veel overeenkomsten ook verschillen laten zien. Zo hebben in 1997 minder jongeren een negatieve Duitsland-attitude dan in 1993. Is dat te danken aan minder negatieve berichten over Duitsland in de media of aan meer aandacht in de lessen geschiedenis voor het Duitsland van na 1945? Komt het door de uitbreiding van uitwisselingsprogramma's met Duitsland? Of ligt het aan het feit dat Nederlandse politici zich veel vaker en uitdrukkelijker positief over Duitsland uiten?

Bovenaan in de onderzoeksagenda staan de volgende drie sets vragen:

1. Op welke leeftijd ontwikkelen kinderen/jongeren in Nederland hun eerste emoties, clichés, stereotypen en attitudes ten aanzien van Duitsland en andere landen? Wat houden die eerste emoties, clichés, stereotypen en attitudes concreet in? Onder invloed van wie of wat ontwikkelen zij die? In welke mate en hoe worden die affecties en cognities nog beïnvloed door de beleving van de Tweede Wereldoorlog?
2. Hoe persistent zijn de affecties en cognities met betrekking tot Duitsland en andere landen? Welke factoren bepalen die persistentie? Welke cognitieve mechanismen maken dat individuen vasthouden aan opvattingen na ontvangst van empirische evidentie van het tegenovergestelde?
3. Welke factoren bepalen de veranderbaarheid van oriëntaties ten aanzien van Duitsland en andere landen? Hoe werken veranderingen op macroniveau, bijvoorbeeld veranderingen in de internationale context en veranderde officiële relaties tussen de elites, door op microniveau? Welke vormen van onderwijs, voorlichting en georganiseerd direct contact leiden tot verandering van oorspronkelijk negatieve oriëntaties?

Met opzet spreek ik steeds over 'Duitsland en andere landen'. De betrekkingen tussen Nederland en Duitsland zijn ingebed in de EU. Onderzoek naar de Nederlands-Duitse betrekkingen krijgt het juiste perspectief indien geplaatst in een comparatieve Europese context.⁸⁷

Daarnaast vereisen de genoemde onderzoeksvragen een multidisciplinaire sociaal-wetenschappelijke aanpak, waarin politicologische, psychologische, sociologische, en pedagogische benaderingen worden gecombineerd.

Dankwoord

Aan het eind gekomen van mijn rede, wil ik graag enkele persoonlijke woorden uitspreken en allen danken, die hebben bijgedragen aan mijn vorming, mij hebben ondersteund in het onderzoek, mij hebben gecoacht, en allen, die op enigerlei wijze hebben bijge-

dragen aan mijn benoeming tot bijzonder hoogleraar aan deze universiteit.

In de eerste plaats mijn ouders, die mij in staat stelden te leren wat ik wilde. *Lieve moeder, ik zeg het hier graag nog een keer: heel erg bedankt voor het ongelooflijk vele dat je voor mij hebt gedaan. Ik bewonder je kracht om tegenslagen in het leven te boven te komen. Je bent een voorbeeld voor mij en vele anderen.*

In de tweede plaats mijn geliefde. *Lieve Marga, heel erg bedankt voor je grote steun. Voor je goede adviezen. Voor je geduld als ik nog 'even iets moest afmaken'. En ook voor je doortastendheid en verleidingskunst om mij soms achter de pc vandaan te krijgen om samen andere fijne dingen te gaan doen.*

Ik heb het geluk gehad te kunnen studeren bij twee eminente politicologen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, Professor G. Kuypers en Professor A. Hoogerwerf. *Hooggeleerde Kuypers, ik kan mij uw boeiende colleges nog steeds levendig voor de geest halen. Graag dank ik u nogmaals voor het voortreffelijke onderwijs in de politicologie dat u mij heeft aangeboden.*

Na mijn afstuderen werd ik aan de Rijksuniversiteit Groningen bij de vakgroep Sociologie benoemd. Tot grote steun zijn mij geweest: de sociologen Professor C.D. Saal en Professor Th.J. IJzerman, en de wiskundige, Professor W.J. Brandenburg. *Hooggeleerde Brandenburg, beste Willem, wat een genoegen je na zo'n lange tijd weer te zien. Voor je begeleiding bij mijn proefschrift heb ik je al eerder uitgebreid bedankt. Hier wil ik je danken voor het vertrouwen dat je altijd in mijn kunnen hebt getoond. Ik kon mij vaak opkrikken aan je coachende woorden.*

De eerste Duitse collega waarmee ik wetenschappelijk ging samenwerken was Professor R. Meyenberg van de Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, de universiteit die het dichtst bij Groningen ligt. *Hooggeleerde Meyenberg, beste Rüdiger, dank voor je bijdrage aan onze gezamenlijke comparatieve studies van de politiek in Nederland en Duitsland, voor de studieconferenties die je elk jaar voor mijn Groningse studenten in Oldenburg organiseerde, en voor de vele inspirerende gesprekken over de relatie Nederland-Duitsland.*

Sinds 1992 mag ik genieten van de wetenschappelijke rijkdom en het voortreffelijke secretariaat van de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Leiden. Ik zou over elke collega een lofrede kunnen houden maar dat wordt teveel van het goede. Eén van hen wil ik hier toch noemen: Professor R.B. Andeweg. *Hooggeleerde Andeweg, beste Rudy, jij bent op dit moment voor mij hét rolmodel van de excellente professor in de Wetenschap van de Politiek. Elke week leer ik wel weer wat van je. Ik ben je zeer dankbaar voor al je adviezen, je steun op het moment dat ik die nodig heb, en de inspiratie die uitgaat van jouw belangrijke wetenschappelijke werk.*

In 1992 werd ik benoemd tot tijdelijk, deeltijds gashoogleraar in de bijzondere methodenleer aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Leuven. Ik denk er nog regelmatig aan terug, en ben nog steeds dankbaar voor de buitengewoon prettige samenwerking met Professor Jaak Van Kerckvoorde.

Ook in 1992 kwam ik in contact met Rob Aspeslagh van het Instituut Clingendael. Hij nodigde mij uit om mee te werken aan het onderzoek onder schoolgaande jongeren waarover ik u eerder iets vertelde. *Beste Rob, jij bent in mijn leven een richtingaanwijzer geweest. Jij hebt mij op het pad van de Duitslandstudiën gezet en mij sindsdien gestuurd met voortreffelijke ideeën, plannen en adviezen. Zeer veel dank daarvoor.*

Aan de drie studies onder schoolgaande jongeren hebben velen een onmisbare bijdrage geleverd: Mevrouw Dr. Ute Kirchhelle, in 1992 Directeur van het Goethe-Instituut in

Rotterdam, die het initiatief tot het onderzoek heeft genomen; het Nederlands Instituut voor Internationale betrekkingen Clingendael voor de inhoudelijke, personele, financiële en organisatorische steun aan het onderzoek; Professor Friso Wielenga, bijzonder hoogleraar Duitslandstudies, Klaas Rodenburg, hoofd van de afdeling onderzoek van Teleac, en Thea Meinema van het Buro Exis, voor hun inhoudelijke begeleiding van het onderzoek; Lútsen Jansen, Tanja Olde Dubbelink, en Bastiaan Winkel voor hun bijdragen aan de data-verzameling en verwerking; wederom Professor Rudy Andeweg, hoogleraar Empirische Politicologie, en Professor Galen Irwin, hoogleraar Politiek Gedrag alsmede de Methodologie van het Politicologisch Onderzoek, voor hun theoretische en methodologische adviezen; Frits Meijerink, expert op het gebied van statistiek, multivariate analyse en schaaltechnieken, voor zijn bijdrage aan de data-analyse; Susanne Raven, onze steun en toeverlaat in alle fasen van het onderzoek; de tientallen docenten op scholen voor voortgezet onderwijs die hebben geassisteerd bij de data-verzameling; en de in totaal meer dan 4000 jongeren die de vragenlijsten voor het onderzoek hebben ingevuld.

Marga Oostindie, Rob Aspeslagh, Frits Meijerink, en Felix Speulman hebben mij geholpen bij de voorbereiding van deze rede. De concepttekst hebben zij voorzien van zowel inhoudelijk als redactioneel commentaar. Ik ben hen daar zeer erkentelijk voor.

Ik mag nu mijn werk in Leiden combineren met de leerstoel 'De sociaal-wetenschappelijke studie van de Duits-Nederlandse betrekkingen' hier aan de Universiteit Utrecht. Ik ben de Stichting ter Bevordering van Duitslandstudies in Nederland en het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht zeer erkentelijk voor deze benoeming.

In het bijzonder dank ik Professor A.J.M.W. Hagendoorn voor zijn persoonlijke inzet bij het instellen van deze leerstoel. *Hooggeleerde Hagendoorn, beste Louk, de eerste keer dat ik jou zag was in een televisie-programma, geheel gewijd aan je baanbrekende studie 'Rechts-omkeer'. Ik bestelde het boek onmiddellijk en raakte diep onder de indruk van je wetenschappelijke expertise. Het geluk was met mij dat ik je daarna diverse keren mocht ontmoeten, en zelfs met jou mocht samenwerken in besturen van wetenschappelijke verenigingen en in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. En dan nu in dezelfde vak- en capaciteitsgroep. Ik beschouw dat als een zeer bijzonder voorrecht.*

Germanofobie, nationaal favoritisme, en Europees burgerschap. Voor studenten, die mijn begeleiding wensen bij onderzoek daarover voor hun scriptie, staat mijn deur wijd open. Promovendi zijn van harte welkom. Binnenkort hoop ik te beginnen met de colleges. Ik verheug mij erop.

Ik dank u voor uw belangstelling.

Ik heb gezegd.

Appendix

Vertrouwen van EU-nationaliteiten in de eigen nationaliteit en andere nationaliteiten in 1990, 1993, en 1996 (gemiddelde scores).

Van:	Belgen			Britten			Denen			Duitsers			Fransen		
	1990	1993	1996	1990	1993	1996	1990	1993	1996	1990	1993	1996	1990	1993	1996
In:															
• Belgen	3.55	3.34	3.10	2.95	2.89	2.84	3.14	3.25	2.97	2.89	3.01	2.76	3.17	3.11	2.96
• Britten	2.85	2.90	2.71	3.39	3.31	3.32	3.16	3.33,12		2.67	2.84	2.32	2.55	2.45	2.39
• Denen	3.13	3.11	2.97	3.13	3.13	3.07	3.54	3.55	3.60	3.04	3.03	2.94	2.99	2.87	2.93
• West-Duitsers	3.02	-	-	2.81	-	-	3.15	-	-	3.59	-	-	2.86	-	-
• Oost-Duitsers	2.57	-	-	2.56	-	-	2.85	-	-	2.99	-	-	2.56	-	-
• Duitsers	-	2.89	2.62	-	2.43	2.25	-	3.09	2.96	-	3.45	3.51	-	2.80	2.83
• Fransen	3.14	2.96	2.74	2.50	2.29	2.24	2.98	2.90	2.68	2.96	2.98	2.90	3.40	3.19	3.24
• Grieken	2.53	2.58	2.47	2.58	2.60	2.43	2.70	2.59	2.51	2.59	2.57	2.47	2.51	2.46	2.48
• Ieren	2.87	2.93	2.67	2.70	2.68	2.72	2.96	3.04	2.99	2.62	2.72	2.42	2.71	2.71	2.67
• Italianen	2.55	2.56	2.40	2.62	2.55	2.48	2.67	2.49	2.50	2.59	2.60	2.39	2.63	2.49	2.52
• Luxemburgers	3.52	3.36	3.18	2.98	2.94	2.85	3.19	3.27	3.13	3.02	3.13	3.03	3.15	3.11	3.02
• Nederlanders	3.12	3.03	2.78	3.13	3.16	3.08	3.29	3.35	3.31	2.94	3.01	2.86	2.99	2.93	2.86
• Portugezen	2.57	2.68	2.60	2.77	2.72	2.79	2.68	2.64	2.69	2.55	2.57	2.44	2.61	2.57	2.68
• Spanjaarden	2.72	2.71	2.59	2.52	2.56	2.57	2.70	2.65	2.68	2.77	2.73	2.59	2.76	2.75	2.74
• Finnen	-	-	2.92	-	-	2.98	-	-	3.19	-	-	2.87	-	-	2.90
• Zweden	-	-	3.00	-	-	3.03	-	-	3.42	-	-	3.02	-	-	2.99
• Oostenrijkers	-	-	2.84	-	-	2.88	-	-	3.22	-	-	3.04	-	-	2.69
Overigen:															
• Noren	-	-	2.91	-	-	3.06	-	-	3.51	-	-	2.95	-	-	2.97
• Zwitsers	3.27	-	2.92	3.16	-	3.00	3.22	-	3.25	3.23	-	3.14	3.03	-	2.92
• Polen	2.68	-	2.29	2.88	-	2.76	2.90	-	2.60	2.11	-	1.79	2.67	-	2.45
• Tsjechoslowaken	2.56	-	-	2.70	-	-	2.79	-	-	2.31	-	-	2.57	-	-
• Tsjechen	-	-	2.20	-	-	2.61	-	-	2.61	-	-	1.99	-	-	2.30
• Slowaken	-	-	2.16	-	-	2.50	-	-	2.51	-	-	1.88	-	-	2.20
• Hongaren	2.63	-	2.27	2.71	-	2.65	2.86	-	2.64	2.56	-	2.15	2.61	-	2.43
• Bulgaren	2.43	-	-	2.55	-	-	2.69	-	-	2.15	-	-	2.49	-	-
• Roemenen	2.49	-	-	2.59	-	-	2.63	-	-	2.07	-	-	2.49	-	-
• Joegoslaven	2.56	-	-	2.71	-	-	2.70	-	-	2.29	-	-	2.52	-	-
• Turken	1.90	-	1.81	2.18	-	2.17	2.29	-	2.02	2.23	-	1.76	2.00	-	1.86
• Amerikanen	3.00	2.80	2.58	2.93	2.87	2.85	3.05	3.01	2.88	3.04	2.86	2.76	2.88	2.39	2.44
• Russen	2.29	2.29	1.88	2.44	2.38	2.24	2.59	2.43	2.11	2.58	2.15	1.64	2.16	1.99	1.90
• Chinezen	2.02	-	-	2.27	-	-	2.39	-	-	1.89	-	-	2.05	-	-
• Japanners	2.51	2.58	2.32	2.39	2.51	2.46	2.90	2.93	2.88	2.69	2.74	2.56	2.41	2.18	2.21

Vertrouwen van EU-nationaliteiten in de eigen nationaliteit en andere nationaliteiten in 1990, 1993, en 1996 (gemiddelde scores).

Van:	Grieken			Ieren			Italianen			Luxemburgers			Nederlanders		
	1990	1993	1996	1990	1993	1996	1990	1993	1996	1990	1993	1996	1990	1993	1996
In:															
• Belgen	2.91	2.48	2.36	2.96	2.95	2.85	2.69	2.78	2.65	2.90	2.94	2.74	3.36	3.30	3.00
• Britten	2.65	2.25	2.12	2.77	2.76	2.67	2.44	2.60	2.65	2.72	2.85	2.39	3.07	2.99	2.91
• Denen	2.97	2.24	2.30	2.99	2.95	2.92	2.73	2.78	2.78	2.96	2.98	2.97	3.35	3.30	3.36
• West-Duitsers	2.82	-	-	2.91	-	-	2.75	-	-	2.77	-	-	2.95	-	-
• Oost-Duitsers	2.55	-	-	2.66	-	-	2.54	-	-	2.40	-	-	2.72	-	-
• Duitsers	-	2.13	2.04	-	2.58	2.70	-	2.65	2.79	-	2.70	2.85	-	2.86	2.88
• Fransen	2.93	2.70	2.43	2.92	2.77	2.83	2.89	2.86	2.72	2.94	2.89	2.89	2.96	2.85	2.49
• Grieken	3.08	3.22	3.35	2.49	2.40	2.61	2.49	2.45	2.38	2.59	2.68	2.47	2.62	2.56	2.48
• Ieren	2.78	2.41	2.47	3.53	3.43	3.49	2.50	2.51	2.50	2.69	2.77	2.58	2.93	2.81	2.85
• Italianen	2.52	2.20	2.45	2.67	2.57	2.80	3.12	2.82	2.87	2.73	2.66	2.63	2.60	2.41	2.33
• Luxemburgers	2.90	2.44	2.40	2.97	2.95	2.94	2.72	2.75	2.74	3.62	3.32	3.52	3.39	3.37	3.28
• Nederlanders	2.97	2.24	2.24	3.01	2.93	2.93	2.78	2.86	2.85	3.13	3.09	2.99	3.46	3.36	3.38
• Portugezen	2.62	2.58	2.52	2.67	2.59	2.77	2.39	2.41	2.42	2.64	2.73	2.69	2.76	2.77	2.85
• Spanjaarden	2.82	2.68	2.57	2.73	2.56	2.73	2.80	2.72	2.65	2.77	2.81	2.76	2.69	2.69	2.81
• Finnen	-	-	2.42	-	-	2.91	-	-	2.79	-	-	2.94	-	-	3.25
• Zweden	-	-	2.52	-	-	2.92	-	-	2.89	-	-	2.98	-	-	3.34
• Oostenrijkers	-	-	2.33	-	-	2.91	-	-	2.65	-	-	2.95	-	-	2.91
Overigen:															
• Noren	-	-	2.40	-	-	2.92	-	-	2.78	-	-	2.90	-	-	3.31
• Zwitsers	3.10	-	2.52	3.03	-	2.98	2.79	-	2.91	3.06	-	3.04	3.31	-	3.15
• Polen	2.43	-	2.26	2.75	-	2.71	2.64	-	2.22	2.61	-	2.15	3.01	-	2.52
• Tsjechoslowaken	2.46	-	-	2.59	-	-	2.53	-	-	2.50	-	-	2.88	-	-
• Tsjechen	-	-	2.30	-	-	2.56	-	-	2.15	-	-	2.19	-	-	2.56
• Slowaken	-	-	2.27	-	-	2.52	-	-	2.10	-	-	2.05	-	-	2.43
• Hongaren	2.45	-	2.29	2.67	-	2.64	2.56	-	2.21	2.55	-	2.21	2.91	-	2.55
• Bulgaren	2.04	-	-	2.56	-	-	2.32	-	-	2.37	-	-	2.68	-	-
• Roemenen	2.38	-	-	2.52	-	-	2.44	-	-	2.37	-	-	2.67	-	-
• Joegoslaven	1.89	-	-	2.67	-	-	2.33	-	-	2.44	-	-	2.71	-	-
• Turken	1.29	-	1.27	2.20	-	2.21	1.87	-	1.78	2.18	-	1.81	2.23	-	2.20
• Amerikanen	2.58	2.23	1.86	3.02	2.90	2.95	2.93	3.01	2.92	3.01	3.05	2.97	3.07	3.01	2.88
• Russen	2.59	2.14	2.23	2.47	2.20	2.17	2.66	2.24	2.06	2.35	2.33	1.90	2.69	2.39	2.17
• Chinezen	2.41	-	-	2.40	-	-	2.36	-	-	2.17	-	-	2.09	-	-
• Japanners	2.93	2.58	2.40	2.74	2.52	2.59	2.81	2.90	2.88	2.52	2.64	2.56	2.59	2.78	2.86

Vertrouwen van EU-nationaliteiten in de eigen nationaliteit en andere nationaliteiten in 1990, 1993, en 1996 (gemiddelde scores).

Van:	Portugezen		Spanjaarden		Finland	Zweden	Oostenrijkers	EU 12		15
	1990	1993	1996	1990				1993	1990	
In:										
• Belgen	2.84	2.88	2.24	2.51	3.07	3.22	2.93	2.93	2.97	2.80
• Britten	2.80	2.72	2.32	2.13	3.18	3.43	2.58	2.72	2.78	2.60
• Denen	2.77	2.81	2.27	2.51	3.31	3.57	2.94	2.96	2.96	2.94
• West-Duitsers	2.86	-	-	2.50	-	-	-	2.81	-	-
• Oost-Duitsers	2.56	-	-	2.36	-	-	-	2.65	-	-
• Duitsers	-	2.56	2.20	-	2.71	2.65	2.90	-	2.85	2.85
• Fransen	3.03	2.99	2.53	2.32	2.52	2.29	2.91	2.88	2.81	2.72
• Grieken	2.59	2.59	2.01	2.43	2.43	2.35	2.67	2.56	2.55	2.47
• Ieren	2.66	2.61	2.19	2.40	2.63	2.53	2.94	2.65	2.68	2.60
• Italianen	2.79	2.56	2.32	2.58	2.55	2.54	2.49	2.42	2.58	2.54
• Luxemburgers	2.82	2.91	2.38	2.48	2.90	2.72	3.07	2.97	3.02	2.92
• Nederlanders	2.83	2.85	2.30	2.64	2.99	2.83	3.14	2.96	2.99	2.90
• Portugezen	3.45	3.32	3.23	2.43	2.46	2.63	2.66	2.60	2.59	2.62
• Spanjaarden	2.72	2.66	2.29	3.39	3.28	3.42	2.59	2.80	2.75	2.72
• Finnen	-	-	2.19	-	2.71	3.70	2.93	-	-	2.89
• Zweden	-	-	2.25	-	2.85	3.59	3.04	-	-	2.99
• Oostenrijkers	-	-	2.14	-	2.66	3.52	3.57	-	-	2.85
Overige:										
• Noren	-	2.24	-	-	2.80	3.65	2.99	-	-	2.95
• Zwitsers	2.98	2.48	-	2.60	2.90	3.49	3.23	3.03	3.00	3.00
• Polen	2.51	1.92	-	2.27	2.38	2.67	2.06	2.55	-	2.28
• Tsjechoslowaken	2.51	-	-	2.23	-	-	-	2.51	-	-
• Tsjechen	-	1.84	-	-	2.31	2.86	2.04	-	-	2.26
• Slowaken	-	1.80	-	-	2.27	2.78	1.97	-	-	2.17
• Hongaren	2.51	1.87	-	2.18	2.27	2.85	2.30	2.58	-	2.35
• Bulgaren	2.47	-	-	2.14	-	-	-	2.35	-	-
• Roemenen	2.47	-	-	2.23	-	-	-	2.38	-	-
• Joegoslaven	2.52	-	-	2.23	-	-	-	2.43	-	-
• Turken	2.42	-	1.62	1.81	-	1.88	2.12	2.04	-	1.88
• Amerikanen	2.87	2.82	2.36	2.15	2.34	2.28	2.86	2.86	2.75	2.68
• Russen	2.43	2.32	1.75	2.30	2.30	2.09	1.89	2.46	2.22	1.96
• Chinezen	2.37	-	-	2.21	-	-	-	2.15	-	-
• Japanners	2.63	2.59	2.05	2.43	2.68	2.56	3.06	2.58	2.62	2.55

Bronnen: Commission of the EU; Eurobarometer reports (1990: nr. 33, 44-46; 1993: nr. 39, A50; 1996: nr. 46, B46/47).

Noten

- 1 De Nederlands-Duitse politieke en economische betrekkingen zijn eerder geanalyseerd door onder andere Hess (1979, 1985, 1988, 1992), Heldring (1978, 1979, 1988), Krop (1978), Von der Dunk (1979, 1980, 1986, 1994), Leurdijk (1978), Voorhoeve (1979), Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982, 1985), Brands (1983, 1989), Lademacher (1988, 1989, 1991, 1992, 1995), Bläsing (1973, 1981, 1988, 1992), Wielenga (1983, 1989, 1995, 1996, 1997), Rozemond (1983, 1990, 1991), Verheyen & S e (1993), Beunders & Selier (1983), Beunders (1990), de Adviesraad Vrede en Veiligheid (1994), Van Paridon (1994), Van Lotringen (1995), Aspeslagh & Raven (1995), Kuindersma (1996), Aspeslagh (1996), Boterman & Melching (1996), Hintzen (1996), Stuurgroep (1996), Pekelder (1998).
- 2 Zie de gang van zaken rond de afwijzing van de kandidatuur van premier Lubbers voor het voorzitterschap van de Europese Commissie door Bondskanselier Kohl. Zie ook het in het openbaar uitspreken in 1996 door de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Kinkel van een verbod aan Nederland om vijftig oude, in Duitsland gebouwde Leopard-tanks door te verkopen. Zie ook de stroefheid waarmee grensoverschrijdende infrastructurele problemen worden aangepakt. De spoorverbinding Groningen-Oldenburg lijkt veel op de boemel tussen Wenen en Bratislava, twee steden die tot tien jaar geleden werden gescheiden door het IJzeren Gordijn. Bij de samenwerking met Duitsland om overstroming van de grote rivieren te voorkomen 'ontbreekt het Den Haag aan voldoende daadkracht', aldus de burgemeester van Nijmegen D'Hondt (in *NRC Handelsblad* van 3 november 1998). Een potentieel politiek conflict in de nabije toekomst betreft een eventuele loonpolitiek van de EU. In november 1998 stelde de Duitse minister van Financiën, Lafontaine, dat de salarissen in Europa gelijke tred zullen moeten houden. 'Het zou ongewenst zijn wanneer een regio of een staat [lees: Nederland; HD] probeert een competitievoordeel te halen door een geforceerde verlaging van de salarissen' (bron: *de Volkskrant* van 21 november 1998, 19).
- 3 Zie: Boulding (1959), Powlick (1995), Krosnick & Telhami (1995), Foyle (1997). 'In democratic societies the aggregate influence of the images of ordinary people is very great; the image of the powerful cannot diverge too greatly from the image of the mass without the powerful losing power', aldus Boulding (1959, 121). Bij een foute inschatting kan het publieke oordeel tot correctie van beleid dwingen. Een voorbeeld: de vele heftige reacties van de bevolking op het voornemen om de 'Drie van Breda' vrij te laten leidde in 1971 tot wijziging van het betreffende kabinetsbesluit (Hess & Wielenga, 1985). Anderzijds proberen elites, door toespraken en voorlichting, burgers te beïnvloeden in de door hen gewenste richting. 'On the other hand, the powerful also have some ability to manipulate the images of the mass toward those of the powerful' (Boulding (1959, 122). Politieke elites beïnvloeden de nationale en internationale politieke socialisatie van de massa zowel direct als indirect. Politici leggen bij tijd en wijle nadruk op eigen land en volk – sprekend over 'vaderland' en 'ons volk' – en op positieve kenmerken ervan, en stimuleren dat de andere socialisatoren hetzelfde te werk gaan. Zij beslissen bijvoor-

beeld over de invoering en handhaving van nationale rituelen en symbolen, en welke nationale en internationale educatie op scholen moet worden gegeven. Zie ook: Becker & Gantzel (1975).

- 4 Zie: Spillman & Spillman (1991), Hermann & Kegley, Jr. (1995), Blanton (1996), Kim & Bueno de Mesquita (1995). Ter illustratie volgen nu enkele citaten over het belang van die opstelling voor de betrekkingen tussen landen. Inzicht in internationale betrekkingen vereist kennis 'to an increasing extent ... about how the "man in the street" thinks about, feels about, and responds to foreign countries and international issues and events. This "man in the street" ... is politically relevant: He votes, he makes demands on his government, occasionally he even riots or revolts, ... his moods, his anxieties, and his hopes and aspirations enter into the considerations and foreign policy choices of his political leaders', aldus Merritt & Puchala (1968, vii; geciteerd in Hofrichter, 1993, 2). Bij buitenlands-politieke integratie 'hebben we te maken met ... niet-calculerbare, subjectieve factoren, zoals nationale zelfbeelden, mythen ... begrippen als eer en glorie enzovoort. Met deze onweegbare en onmeetbare factoren valt niet te marchanderen. Die zijn, voor de betrokkenen, van absolute waarde', aldus Heldring (in *NRC Handelsblad* van 10 november 1998, 9).
- 5 Dit geldt niet alleen voor de oriëntaties ten aanzien van Duitsland. 'Even though researchers stress that the "high politics" of national security is managed by leaders located at the top of their countries foreign policy bureaucracies, students of the democratic peace rarely directly investigate these leaders' perceptions or beliefs' (Hermann & Kegley, 1995, 512).
- 6 Zie de verklaring van de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek in de Tweede Kamer op januari 1990 (Tweede Kamer, Buitenlandse Zaken/NAVO, Dok 32, pagina 1535 en volgende). Een aardige illustratie is het etiket van de wijnfles die de ambassade van de Bondsrepubliek Duitsland in Nederland ter gelegenheid van het bezoek van Bondskanselier Kohl aan Nederland in mei 1995 cadeau gaf. Daarop stonden een met elkaar klinkende Kok en Kohl met de tekst 'Auf gute Nachbarschaft/Op goede nabuurschap'.
- 7 Wielenga (1995, 147).
- 8 Interview met Arie Oostlander, gepubliceerd in *HP/De Tijd* van 21 november 1997.
- 9 De vertrouwensvraag is gesteld in de jaren 1970, 1976, 1980, 1982, 1986, 1990, 1993 en 1996 (en in een afzonderlijke telefonische 'Flash survey' nummer 9 in 1992). De vraag luidde: 'Nu een vraag over het vertrouwen dat u heeft in diverse volken. Wilt u mij voor elk volk dat ik u noem, zeggen of u er een groot vertrouwen, redelijk vertrouwen, niet zo'n vertrouwen, of helemaal geen vertrouwen in heeft?'. De vraag in de andere talen staat vermeld in Hofrichter (1993). De lijst volken verschilde in de verschillende studies (zie tabel 1 in Hofrichter, 1993). Er is geen neutrale antwoord-optie of een 'weet niet' of 'geen mening' optie. Item non-response is in de analyse beschouwd als 'Ik weet niet genoeg van dit volk om wel of niet te kunnen vertrouwen' en niet als 'Deze vraag is niet goed en daarom weiger ik een antwoord te geven'. In 1990 (Eurobarometer 33) zijn beide antwoord-opties wel opgenomen geweest. Een zeer kleine minderheid (ongeveer 2%) zei te weigeren een antwoord te geven. Item non-response wordt op basis hiervan beschouwd als een indicator van de 'salience' van een volk (Hofrichter, 1993, 10). De vraag vermeldt evenmin het tegenovergestelde van vertrouwen (wantrouwen).

Bij afwezigheid van een dichotomie hebben de antwoorden een code gekregen van 0 tot 3 (of 1 tot 4). Het vertrouwen in een volk is de gemiddelde waarde van deze schaal. Een gemiddelde van hoger dan 1.5 (of 2.5) geeft vertrouwen aan, en een gemiddelde van lager dan 1.5 (of 2.5) duidt op een gebrek aan vertrouwen. Cijfers staan vermeld in onder andere de Eurobarometer-rapporten 14 (1980), 25 (1986), 33 (1990), 39 (1993), en 46 (1996). De rapporten zijn gepubliceerd door de Europese Commissie, Directoraat-Generaal X (A.2). E-mail: Eurobarometer@dg10.cec.be. Internet: Europa Server <http://europa.eu.int/en/comm/dg10/infocom/epo/eb.html>. Zie voor analyses van de gegevens over vertrouwen: Inglehart (1991), Hofrichter (1993), Niedermayer (1995), en Dekker, P. (1997 a/b, 1999).

- 10 Het gemiddelde vertrouwen van Nederlanders in Duitsers in 1996 is 2.88 op een schaal van 1-4. Het gemiddelde vertrouwen in Duitsers van alle 15 EU-lidvolkeren is 2.85. Het gemiddelde vertrouwen van Duitsers in Nederlanders is bijna gelijk aan het vertrouwen van Nederlanders in Duitsers: 2.86. Weinig vertrouwen hebben Nederlanders in Fransen en Grieken. Geen vertrouwen is er gemiddeld in Italianen. Het meeste vertrouwen hebben Nederlanders in Nederlanders. De vertrouwensladder van Nederlanders ziet er in 1996 als volgt uit: Nederlanders (3.38), Denen (3.36), Zweden (3.34), Luxemburgers (3.28), Finnen (3.25), Belgen (3.00), Britten (2.91), Oostenrijkers (2.91), Duitsers (2.88), Ieren (2.85), Portugezen (2.85), Spanjaarden (2.81), Fransen (2.49), Grieken (2.48), en Italianen (2.33). Bron: European Commission (1996), Eurobarometer 46, B.47.
- 11 Dekker, P. (1997b). Jongeren in Groot-Britannië en Portugal hebben even weinig vertrouwen in Duitsers als Nederlandse jongeren, maar het verschil met de ouderen in die landen is niet zo groot als in Nederland.
- 12 Zie: Dekker & Jansen (1994, 1995), Aspeslagh (1995), Dekker & Aspeslagh, Du Bois-Reymond, (1997), Dekker & Aspeslagh, en Winkel (1997), en Aspeslagh & Dekker (1998). Belangrijke inspiratie is geput uit buitenlandse publicaties zoals die van Buchanan & Cantril (1953), Reigrotzki & Anderson (1958, 1959), Boulding (1959), Koch & Lakaschus (1964), Kelman (1965, 1979, 1987), Janis & Brewster Smith (1965), Jervis (1976), en Koch-Hillebrecht (1977), en uit Nederlandse studies zoals die van Brouwer (1968, 1986), Hess (1979), NOS, Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek (1980), Hess & Wielenga (1982, 1988), Hess & Schissler (1988), Wielenga (1983, 1991), Renckstorf & Janssen (1989), Renckstorf & Lange (1990), Renckstorf (1991), Hagendoorn (1986, 1989, 1991, 1992, 1993, 1995), Hagendoorn & Kleinpenning (1991), Hagendoorn & Linssen (1991, 1993, 1994), Linssen & Hagendoorn (1994). Het onderzoek is van commentaar voorzien door onder andere Houweling (1993), Brouwer & Binnendijk (1995), Hoefnagel (1998), en Meyenberg (1998). Andere empirische studies in de periode 1993-1999 zijn: Gesellschaft für Rationelle Psychologie (1993), Blank & Wiengarn (1994), Van Oudenhoven (1995, 1997), Inter/view (1995), Perscombinatie Marktonderzoek (1996)/NIPO (1996), Schalkwijk (1998).
- 13 Gekozen is voor een eendimensionale interpretatie van het begrip attitude. Bij de multidimensionale interpretatie omvat het begrip attitude niet alleen gevoel maar ook kennis en een intentie tot bepaald gedrag. In onze benadering zijn kennis en gedragsintentie geen dimensies van een attitude doch eerder variabelen welke kunnen verklaren waarom iemand een bepaalde attitude heeft. Wij volgen hiermee

Ajzen & Fishbein (1980, 54) die een attitude omschrijven als 'simply a person's general feeling of favorableness or unfavorableness'.

- 14 De antwoorden op de sympathie-, verhuis-, en burenvraag voor Duitsland vertoonden in alle drie jaren een matig sterke correlatie (in 1997: sympathie- en verhuisvraag: .52; sympathie- en burenvraag: .49, en verhuis- en burenvraag: .66). De attitude-schaal voor Duitsland was in alle drie jaren statistisch betrouwbaar (Cronbach's alpha was in 1993: .82, in 1995: .79, en in 1997: .75). De landen van de EU met de hoogste percentages positieve attitudes in 1993 en 1995 waren België, Engeland en Frankrijk. In 1997 werd Frankrijk haar plaats in de top drie ontgenomen ten gunste van Spanje. Duitsland en Ierland kregen beide de laagste percentages positieve attitudes in 1993, Ierland en Portugal in 1995, en Ierland en Finland in 1997. In alle drie jaren kregen Duitsland en Ierland de hoogste percentages negatieve attitudes. De percentages negatieve attitudes ten aanzien van Duitsland waren: 1993: 51%, 1995: 39% en 1997: 38%. Zie: Dekker & Aspeslagh, en Du Bois-Reymond, (1997), en Dekker & Aspeslagh, en Winkel (1997).
- 15 Zie: Almond & Verba (1963, 1989), Putnam (1993), Fukuyama (1995).
- 16 Inglehart (1991, 145/146).
- 17 Council of Ministers (1985), *Report of the Ad Hoc Committee on a People's Europe*. Zie: Dekker (1996b).
- 18 'A sense of community can only exist if the people of the EC evaluate each other positively; that is if they trust each other', aldus Niedermayer (1995, 228). Dit gemeenschapsgevoel moet volgens de integratie-theorie toenemen wil er van politiek-sociale integratie sprake zijn. Deze 'sense of community' is volgens een van de grondleggers van de integratie-theorie 'a matter of mutual sympathy and loyalties; and of "we-feeling", trust, and mutual consideration; of partial identification in terms of self-images and interests; of mutually successful predictions of behaviour, and of cooperative action in accordance with it' (Deutsch, et al., 1957, 36; geciteerd door Hofrichter, 1993, 3). Zie ook: Hewstone (1986) en Sinnott's (1995) *Bringing public opinion back in* voor een indruk van het belang dat in verschillende integratie-theorieën aan de publieke opinie en politieke cultuur wordt gehecht.
- 19 'In terms of attitudes towards the European Union we see those expressing trust in other nationalities also holding more favourable attitudes according to our standard indicators towards the Union in general' (Commission, 1996, Eurobarometer report 46, pagina 43).
- 20 Zie ook Hofrichter's (1993, 38) conclusie: 'This developments of trust and ethnocentrism across time indicate that there is no general tendency of an ever increasing "sense of community" between the peoples of the EC'.
- 21 Inglehart (1991) en Niedermayer (1995).
- 22 Het gemiddelde vertrouwen van alle EU-respondenten is in 1996 ten opzichte van 1993 gedaald voor 10 van de 12 nationaliteiten waarover in beide jaren gegevens beschikbaar zijn, inclusief de grote nationaliteiten Fransen en Britten. De 2 uitzonderingen zijn het vertrouwen in Portugezen dat licht is gestegen en het vertrouwen in Duitsers dat onveranderd is. Niet op de verandering in de data tussen 1993 en 1996 maar wel op die van vóór en na 1990 kan van invloed zijn geweest, dat de vraagstelling in landen waar Engels wordt gesproken in 1990 is gewijzigd. Van 1970 tot 1986 werd het volgende gevraagd: 'Now, I would like to ask about how much you would trust people from different countries. For each country please say

whether, in your opinion, they are in general very trustworthy, fairly trustworthy, not particularly trustworthy, or not at all trustworthy'. Vanaf 1990 luidt de vraag: 'Now, I would like to ask you a question about how much trust you have in people from various countries. For each, please tell me whether you have a lot of trust in them, some trust, not very much trust, or no trust at all'.

- 23 Gemeten naar de gemiddelde scores is er het meeste vertrouwen in de eigen landen onder Denen, Duitsers, Ieren, Nederlanders en Belgen. Daarbij moet echter worden bedacht dat Denen, Ieren, en Belgen in het algemeen een groter vertrouwen in andere nationaliteiten hebben. Voor het verschil in mate van nationaal favoritisme heb ik daarom de gemiddelde score voor vertrouwen in de eigen nationaliteit verminderd met de gemiddelde score voor vertrouwen in de op een na hoogst geplaatste andere nationaliteit. De afstand tussen het vertrouwen in de eigen nationaliteit en de nationaliteit die daarna het meeste vertrouwen krijgt, is dan het grootst bij Grieken, Ieren, Portugezen en Duitsers. Zie de cijfers in de Appendix. Nationaal favoritisme dient te worden onderscheiden van ethocentrisme. Om ethocentrisme te meten dient het gemiddelde vertrouwen in de eigen nationale groep te worden verminderd met de gemiddelde vertrouwen in alle andere nationale groepen nadat gecontroleerd is of een lage gemiddelde waarde van vertrouwen in de andere nationale groepen inderdaad een algemeen gebrek aan vertrouwen aangeeft, dat wil zeggen niet bestaat uit heel verschillende evaluaties. Uit Hofrichter's (1993, 34) analyse blijkt dat deze algemene 'dispositie' tot het vertrouwen van anderen (of niet) inderdaad aanwezig is in alle onderzochte twaalf EU-nationaliteiten (gezien de hoge positieve correlaties – Pearson's r – tussen de evaluaties van alle mogelijke paren van nationaliteiten). Het niveau van ethocentrisme in de jaren 1976-1993 was in het algemeen laag (op een schaal van 0 tot 3), maar niet afwezig. Ethocentrisme was in 1993 het hoogst bij Grieken, Ieren en Duitsers: Grieken: .85, inwoners van voormalig West-Duitsland: .66, Ieren: .66, Duitsers totaal: .63, Denen: .57, Spanjaarden: .56, Britten: .55, Portugezen: .54, inwoners van voormalig Oost-Duitsland: .50, Nederlanders: .48, Belgen: .45, Fransen: .44, Luxemburgers: .43, Italianen: .15 (bron: Hofrichter (1993, Tabel A10)). De cijfers over 1986 tot 1993 laten een stijgende lijn zien; ethocentrisme nam toe in tien van de twaalf landen (niet in Luxemburg en Lalië).
- 24 Zie voor literatuur hierover noot 1.
- 25 Zie voor de relatie tussen attitude en gedrag: Ajzen, et al. (1980, 1986) en Eagly & Chaiken (1993).
- 26 Bron: Thatcher (1993, 797).
- 27 Bron: *de Telegraaf*, 16 juli 1994, 13.
- 28 Zie uitspraken daarover van Bartels (1995, 6 en 13); Dorotheë Gassen in de *Telegraaf* van 16 juli 1994, pagina 13; Günter Grass in *NRC Handelsblad* van 21 oktober 1995; Weidemann in *NRC Handelsblad* van 21 november 1992 en de *Volkskrant* van 11 februari 1995, pagina 1; Müller in *NRC Handelsblad* van 12 oktober 1993, pagina 6; Renckstorf in *het Parool* van 6 november 1993, pagina 14; ingezonden brief in *NRC Handelsblad* van 11 februari 1995, pagina 8; Fiona Gegenwarth in het *Duitsland Bulletin*, nummer 2, 1995, pagina 5; Bläsing in *NRC Handelsblad* van 29 december 1994, pagina 21; Degle in de *Volkskrant* van 11 februari 1995, pagina 1; en het artikel over ervaringen van kinderen en hun ouders van de Deutsche Schule in *NRC Handelsblad* van 4 mei 1995. Zie ook: Van Betuw, et al.

(1996). Op 1 januari 1995 woonden 53.363 Duitsers in Nederland (27.617 mannen en 25.746 vrouwen). De twee grootste groepen buitenlanders in Nederland zijn Turken (182.089 personen) en Marokkanen (158.653 personen). De vierde groep zijn Britten (43.008 personen). Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek, sector bevolking (1995), *Niet-Nederlanders op 1 januari 1995*, Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek, pagina 53.

- 29 Zie het artikel 'Frau Antje in den Wechseljahren' in *Der Spiegel* van 28 februari 1994. Een meer recent voorbeeld van Duits ongenoegen over negatieve attitudes ten aanzien van Duitsland en Duitsers in Nederland biedt een ingezonden stuk in een Duitse krant. Een jonge Duitser, 'dertig jaar na het einde van de oorlog geboren', vertelt geïrriteerd dat hij, eens in Nederland, op de vraag waar hij een bakker kon vinden een uitvoerig verhaal kreeg te horen over de moeilijke voedselpositie tijdens de Duitse bezetting. Hij kreeg dit antwoord van een student die zelf daarvan niets heeft meegemaakt. Er is volgens de jonge Duitser bij veel Nederlanders 'een vaak aan verachting grenzende afwijzende houding' jegens Duitsers – juist bij de jeugd. Die houding is volgens hem 'bepaald met opzet gekweekt en aan de volgende generaties doorgegeven'. Zijn artikel eindigt met de verzuchting 'Zijn wij inderdaad op weg naar een verenigd Europa?'. (Het artikel stond in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, en Heldring berichtte erover in zijn column in *NRC Handelsblad* van 18 december 1998). Nog een voorbeeld biedt het interview waarin de voorzitter van de Centrale Raad der Joden in Duitsland, Ignatz Bubis, zegt dat Nederlanders weggijken van wat Nederlanders tijdens de oorlog hebben gedaan en dat ze liever naar Duitsland kijken. Maar Duitsers zijn zeker niet intoleranter of toleranter dan Nederlanders of andere Europeanen. Nederland zou juist een beetje meer naar Holland moeten kijken. Het heeft lang geduurd voordat het tot Nederland doordrong, maar de meeste vrijwilligers die zich aanmeldden voor de Duitse Waffen-SS waren Hollanders, aldus Bubis (in *NRC Handelsblad* van 5 december 1998).
- 30 In zijn dankrede op 11 oktober 1998 voor de Vredesprijs van de Duitse boekhandel stelde Martin Walser de huidige wijze ter discussie waarop Duitsers worden herinnerd aan de Tweede Wereldoorlog, de concentratiekampen, en de Holocaust. 'Kein ernstzunehmender Mensch leugnet Auschwitz; kein noch zurechnungsfähiger Mensch deutelt an der Grauenhaftigkeit von Auschwitz herum; wenn mir aber jeden Tag in den Medien diese Vergangenheit vorgehalten wird, merke ich, dass sich in mir etwas gegen diese Dauerpräsentation unserer Schande wehrt. Anstatt dankbar zu sein für die unaufhörliche Präsentation unserer Schande, fange ich an wegzuschauen'. Walser keerde zich tegen de '... Instrumentalisierung unserer Schande zu gegenwärtigen Zwecken'. Met de schande doelde Walser op Auschwitz. Hij waarschuwde dat 'Öffentliche Gewissensakte sind deshalb in der Gefahr symbolisch zu werden'. Auschwitz 'eignet sich nicht, dafür Drohroutine zu werden, jederzeit einsetzbares Einschüchterungsmittel oder Moralkеule oder auch nur Pflichtübung. Was durch Ritualisierung zustande kommt, ist von der Qualität des Lippengebets. Aber in welchen Verdacht gerät man, wenn man sagt, die Deutschen seien jetzt ein ganz normales Volk, eine ganz gewöhnliche Gesellschaft'? De discussie over het Holocaust-monument in het centrum van Berlijn gaat volgens Walser over 'Die Monumentalisierung der Schande'. (Bron: de volledige tekst van de rede staat op Internet: http://www.Boersenverein.de/fpreis/mw_rede.htm; een

bewerkte versie stond in *NRC Handelsblad* van 14 november 1998, 9). De voorzitter van de Centrale Raad der Joden in Duitsland Ignatz Bubis noemde de rede 'geestige Brandstiftung', verwijzend naar de brandstichting in de synagogen door de nazi's in 1938 (maar nam dat later terug) en vond de rede een aansporing tot wegkijken (bron: *Berliner Zeitung* 21 november 1998; zie ook *de Volkskrant* van 23 november 1998, 4, en *NRC Handelsblad* van 5 december 1998, 33). Velen mengden zich in het debat en de toon werd steeds feller. Woorden als anti-semi-tisme werden gebruikt. Oud-president Von Weizsäcker waarschuwde dat het debat gevaarlijke vormen begon aan te nemen met het oog op de Duitse jeugd. De jongeren zouden besmet kunnen raken met het 'virus dat wegkijken en vergeten veroorzaakt'. Ook zou het debat gevaarlijk zijn voor het beeld van Duitsland in het buitenland (bron: *Algemeen Dagblad* van 8 december 1998, 7). In een gesprek waren Walsler en Bubis erover eens dat Duitsers behoefte hebben aan 'eine neue Sprache für die Erinnerung'. (Zie het verslag in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* van 14 december 1998, 39-41 of een ingekorte versie daarvan in *NRC Handelsblad* van 22 december 1998. Zie ook de collectie artikelen over 'Ist die Schuld verjährt? Der neue Umgang mit der Nazi-Vergangenheit' in *Der Spiegel* van 30 november 1998).

- 31 Bron: het artikel van André Roelofs over 'Een nieuw Duits zelfbewustzijn' in *de Volkskrant* van 13 november 1998.
- 32 Bron: het artikel van Koen Koch 'Een volle agenda, een leeg hoofd' in *Trouw* van 14 november 1998, pagina 11.
- 33 Bron: het artikel van André Roelofs over 'Een nieuw Duits zelfbewustzijn' in *de Volkskrant* van 13 november 1998.
- 34 De Nederlandse regering heeft zich positief opgesteld ten aanzien van het nieuwe Duitse 'zelfvertrouwen'. De staatssecretaris voor Buitenlandse Zaken, Benschot, zei op een studiedag op het Instituut Clingendael op 14 januari 1999 onder andere het volgende. 'Der Wechsel von Bonn nach Berlin ist ein wichtiger Moment im deutschen Einigungsprozess. Einige sehen darin sogar den formellen Schlussakt der Wiedervereinigung. Zusammen mit dem Abtritt einer ganzen Politikergeneration (mit Helmut Kohl als ihrem wichtigsten Exponenten) und mit dem Eintausch der D-Mark gegen den Euro läutet dieser Wechsel einen neuen Abschnitt der deutschen Geschichte ein: die Berliner Republik, mit einem unbefangeneren Verhältnis zur eigenen Identität und Stellung in Europa. Bedeutet die Berliner Republik, dass jetzt ein Schlussstrich unter die Erinnerung an die Nazi-Katastrophe gezogen wird? Soll jetzt die Erinnerung an die 30er und 40er Jahre aus dem deutschen Blickfeld und Gedächtnis verschwinden, hinter einer Schiebetür, wie Habermas suggeriert? Ich denke nicht! Deutschlands Erfolgsgeschichte beruht ja gerade auf den Errungenschaften der Bonner Republik. Die Bonner Republik stand für Demokratie und Wohlstand, die einander verstärkten, kombiniert mit einer intensiven, mit grossem Ernst geführten Diskussion über die Bedeutung der Vergangenheit. ... [W]as sie [die neuen deutschen Politiker; HD] von ihren europäischen Partnern jetzt verlangen, is gerade die *Anerkennung* der Dauerhaftigkeit dieser Errungenschaften, jenseits des Misstrauens ... Und das mit Recht; denn das demokratische, vertrauenerweckende Deutschland der Nachkriegszeit ist mittlerweile erwachsen geworden: die Berliner Republik. Ein Europa, das auf einseitiger deutscher Selbstbeschränkung basiert, kann somit nicht länger als *das* europäische Modell angesehen werden. ... Eine

selbstbewusstere deutsche Diplomatie liegt meines Erachtens auch im Interesse Europas. Die Phase, in der sich der europäische Einigungsprozess primär auf Versöhnung und auf die Überwindung der Antagonismen aus dem Zweiten Weltkrieg richtete, ist vorbei. Diese Ziele sind erreicht. ... Diese neue europäische Phase und die neue Generation von Politikern bietet die Möglichkeit, das zu vollenden, was man "Normalisierung Deutschlands" bezeichnet hat. Daran haben sowohl Deutschland selbst als auch Europa das allergrösste Interesse. ... Die Normalisierung Deutschlands könnte auch den Rest Europas zur Normalisierung zwingen. Denn es ist noch sehr die Frage, ob Länder wie Grossbritannien oder Frankreich wirklich schon völlig "normal" sind in ihrem Verhältnis zu Europa und der Welt. Auch für die Niederlande kann man sich diese Frage stellen, besonders was das Verhältnis zu Deutschland anbelangt'.

- 35 Zie: Hewstone (1986), Milburn (1991), en Mackie & Hamilton (1993).
- 36 Zie: LeDoux (1996),
- 37 Zie: Bem (1970), Frijda (1986), Dijker (1987, 1991), en Marcus & MacKuen (1993).
- 38 Bem (1970, 40).
- 39 Uit een studie onder bewoners van een viertal nabij de Nederlands-Duitse grens gelegen Nederlandse dorpen bleek, dat 40% van hen die geregeld contact met Duitsers hadden dezen minder prettig in de omgang vonden dan landgenoten, terwijl slechts 6% van degenen die maar zelden contact hadden met Duitsers een dergelijke mening had. Ondanks het vele contact waren de stereotypen voor 70% negatief en voor 15% positief (Weerdenburg, 1993). Zie ook: Pettigrew (1986), Hewstone & Brown (1986), Stroebe & Lenkert en Jonas (1988), Linssen (1995), en Linssen & Hagendoorn, Matheusen (1996).
- 40 Zie: Dekker & Rozemond, Ilzerman (1986), Claussen & Mueller (1990), Dekker & Meyenberg (1991), Wasburn (1994), Niemi & Hepburn (1995), en Farnen, et al. (1996).
- 41 Zie het onderzoek van Piaget & Weil onder kinderen in Zwitserland (1951), Jahoda onder kinderen in Groot-Britannië (1962, 1963, 1976), Lambert & Klineberg onder kinderen uit tien landen, waaronder Frankrijk en Duitsland (1967), en Tajfel, et al. (1970) en Jaspars, et al. (1972) onder kinderen uit Groot-Britannië, België, Italië, Oostenrijk, en Nederland. Al op zeer jonge leeftijd kennen kinderen namen van buurlanden en weten zij daarover een bijzonderheid te noemen. Op basis van die bijzonderheden krijgen landen en volkeren het stempel 'goed' of 'slecht' en 'vriendelijk' of 'onvriendelijk'. Zie: Stillwell & Spencer (1973).
- 42 Zie: Jennings & Niemi (1974) en Inglehart (1977). De persistentie blijkt ook uit de gegevens over vertrouwen in nationaliteiten uit de Eurobarometer. Al is het vertrouwen over de gehele linie gedaald in 1996, de plaats van de verschillende volkeren op de vertrouwensladder varieert nauwelijks. Verandering in die plaats lijkt alleen op te treden na dramatische gebeurtenissen in een land die veel massamediale aandacht krijgen (voorbeeld: in 1996 dalen Belgen twee plaatsen op de EU-vertrouwensladder wellicht onder invloed van de Dutroux-affaire), een langdurige crisis in een land (voorbeeld: Britten die in 1996 ook twee plaatsen op de EU-vertrouwensladder lager staan), dan wel na conflicten tussen het andere en het eigen land (voorbeeld: in 1996 staan Fransen een stuk lager op de Nederlandse vertrouwensladder wellicht onder invloed van de Franse aanvallen op het Nederlands drugsbeleid). De conclusie uit eerder onderzoek van Inglehart (1991), dat de rela-

tieve niveaus van vertrouwen een grote mate van stabiliteit vertonen wordt door de 1996 cijfers in het algemeen ondersteund. In 1991 concludeerde Inglehart: '... relatively trustful or distrustful predispositions toward specific nationalities are a stable feature of given political cultures' (174/175), 'Trust and distrust for given nationalities seems to be part of a stable cognitive map in the minds of given publics' (176), '... there is ... strong evidence of an underlying stability in patterns of trust: absolute levels may go up and down, but the relative rankorders tend to remain stable' (177).

- 43 In het onderzoek van Stillwell & Spencer (1973) bleek dat kinderen van 9 jaar de meeste kennis hadden van de landen die zij mochten, de op een na de meeste kennis van de neutraal beoordeelde landen, en de minste kennis van de landen die zij niet mochten.
- 44 Zie: Festinger's dissonance-theorie (1957). Zie ook Cantor & Mischel (1977).
- 45 Zie: Maslow (1954), Tajfel (1982), Bloom (1993), Druckman (1994). De behoefte aan psychische veiligheid houdt in dat men de eigen complexe politieke en sociale omgeving wil kunnen begrijpen en er greep op wil hebben. Om dit te realiseren hanteren mensen een scala aan mentale strategieën, onder andere die van categorisatie, evaluatie, cliché-vorming en stereotypering, personalisatie en objectivatie, exceptionalisatie, en attributie. Categorisatie is het indelen van objecten in categorieën (zie: Turner & Oakes, 1989; Oakes & Turner, 1990). Bijvoorbeeld, Nederland versus buitenland, en Nederlanders versus niet-Nederlanders. Vervolgens wordt een evaluatief onderscheid gemaakt tussen die categorieën: het eigen land en de eigen nationaliteit zijn positief en de andere landen en nationaliteiten minder positief of negatief. Het evaluatief oordeel wordt vervolgens ingevuld met bepaalde clichés en stereotypen. Positieve clichés en stereotypen worden ontwikkeld over het eigen land en de eigen nationale categorie, en minder positieve over andere landen en nationaliteiten. Voor de overzichtelijkheid worden clichés van een land en stereotypen van het betreffende volk van eenzelfde positieve of negatieve evaluatie ontwikkeld. Dat gebeurt door twee processen: personalisatie en objectivatie. Bij personalisatie zijn er eerst clichés over een land. Vervolgens worden van die clichés de stereotypen van de bevolking van dat land afgeleid. In bijvoorbeeld een land waarvan men denkt dat er een hoge economische groei is, worden mensen geacht hard te werken. En, in een land dat als vijandig werd of wordt beschouwd, worden mensen geacht agressief te zijn. Bij objectivatie is de volgorde omgekeerd. Eerst zijn er stereotypen van een bevolking ontwikkeld, die daarna worden vertaald in clichés van het betreffende land. Voorbeeld van zo'n gedachtengang is: Duitsers zijn, getuige hun gedrag in de Tweede Wereldoorlog, gevoelig voor nationalistische retoriek, dus Duitsland is een gevaarlijk land (zie: Conover & Mingst, Sigelman, 1980; Hagendoorn, 1992; Linssen, 1995). Voor behoud van de overzichtelijkheid en daardoor psychische veiligheid worden eenmaal ontwikkelde clichés en stereotypen niet zo maar los gelaten. Daarmee strijdige nieuwe informatie veroorzaakt een verstoring van het evenwicht. Om de consonantie te herstellen wordt die nieuwe informatie zo geïnterpreteerd dat deze weer past bij de oorspronkelijke clichés en stereotypen, bijvoorbeeld door het 'afwijkende' verschijnsel te beschouwen als een uitzondering (zie: Rosenberg & Wolfsfeld, 1977; en Hirschberg, 1993). Voorbeeld van een uitspraak: 'Er zijn ook wel aardige Duitsers'. Als er niet één maar meerdere afwijkingen zijn kan de consonantie worden hersteld door deze te wijten

aan bijzondere omstandigheden (externe attributie). Iemand met een negatieve attitude ten aanzien van Duitsers zal 'positief' gedrag wijten aan bijzondere omstandigheden en 'negatief' gedrag aan het Duitser-zijn. Iemand met een positieve attitude doet het omgekeerde: negatief gedrag komt voort uit de omstandigheden (zie: Pettigrew, 1979). Een 'mooi' voorbeeld vermeldt Meines (1996, 44). Voor het gebouw waar een conferentie over de relatie Nederland-Duitsland werd gehouden, stond een auto met een Duits nummerbord radicaal fout geparkeerd, echt op de stoep voor de ingang. 'Typisch Duits', vonden velen. 'Gelukkig', schrijft Meines, 'wisten zij niet dat het de auto betrof van de Nederlandse persattaché in Bonn'. Als zij dat wel hadden geweten of als de auto een Nederlands nummerbord had gehad, was het fout-parkeren waarschijnlijk minder opgevallen, of had men geredeneerd dat er te weinig parkeergelegenheid was. De nationale socialisatie komt goed van pas bij deze strategieën; zij levert de categorieën, de evaluatiecriteria, en de clichés en stereotypen. Nationale socialisatie slaat ook aan omdat zij meehelpt een tweede belangrijke psychische behoefte van ieder mens te bevredigen: het gevoel van identiteit. Men verwerft dat gevoel van identiteit door zich te identificeren met bepaalde andere individuen en categorieën en zich van anderen te distantieëren (zie: Pettigrew, 1958). Het is aantrekkelijk om zich met een land en volk te identificeren, omdat ze één van de grootst denkbare categorieën vormen om bij te kunnen horen. De begrippen land en volk overbruggen en neutraliseren eventueel ongewenst geachte verschillen in andere identificatie-mogelijkheden zoals leeftijd, geslacht, klasse, religie, politieke ideologie, etcetera. Eenmaal de nationale identiteit verworven ('ik voel mij Nederlander'), zal men proberen de nationale identiteit vast te houden, te beschermen en te verdedigen. Als het gevoel van identiteit zwakker wordt, zal men proberen het te versterken (zie: Tajfel, 1981; Bloom, 1993; Markus & Moreland, Smith, 1985). Mensen streven niet alleen naar een gevoel van identiteit, maar vooral naar een positieve identiteit. Bij vrijheid van keuze zal men kiezen voor groepen die de meest positieve waardering van anderen geven, bijvoorbeeld groepen met een goede reputatie, een hoge status en veel prestige. Bij afwezigheid van keuzevrijheid, zoals in het geval van nationaliteit, zal men trachten het eigen land en volk te verbijzonderen, er zo positief mogelijk over te denken en te voelen, en loyaliteit eraan te tonen (bijvoorbeeld de nationale vlag uithangen). Men zal geneigd zijn positieve emoties, clichés, stereotypen, en attitudes te ontwikkelen en positief gedrag te vertonen ten aanzien van het eigen land en volk. En men zal minder positieve of zelfs negatieve oriëntaties ontwikkelen en zich minder positief of zelfs negatief gedragen ten opzichte van andere landen en volkeren (zie: Tajfel's social identity theory, 1981, 1982, en Tajfel & Turner, 1986; Hagendoorn, 1991). Het meest negatief zal het land of volk worden beschouwd dat hiertoe de meeste aanleiding heeft gegeven of nog steeds geeft: het land of volk dat een directe bedreiging voor het eigen land of volk is geweest of nog steeds is. Individuen met een tekort aan gevoel van positieve identiteit, zijn meer dan anderen gemotiveerd om zeer tot extreem positieve oriëntaties ten aanzien van het eigen land en volk, en zeer negatieve attitudes jegens andere landen en volkeren te ontwikkelen (zie: Crocker & Luhtanen, 1990; Smith, 1993; Bloom, 1993; en Farnen, 1994).

- 46 Zie: Dekker & Malová (1995). Eén neutrale nationale attitude ('nationaal gevoel') en vijf verschillende positieve nationale attitudes zijn onderscheiden. De vijf posi-

- tieve attitudes, die opklimmen in mate van positiviteit, zijn: nationale sympathie, nationale trots, nationale voorkeur, nationale superioriteit, en nationalisme.
- 47 Van Everdingen & Van Raay's (1998) LISREL-analyse toonde aan dat nationale identiteit (zich verbonden voelen met Nederland en Nederlanders, en vinden dat Nederland het eigen nationale karakter moet behouden) zowel een direct als indirect effect heeft op de houding ten aanzien van de euro.
- 48 Enkele citaten ter illustratie. Over *kennis* als verklarende variabele: 'Hoe minder kennis, hoe groter het vooroordeel', aldus de voormalige Nederlandse minister van Onderwijs Ritzen (in *De Telegraaf* van 11 november 1993). En minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo voegde daaraan toe dat jongeren in Nederland te weinig op school leren dat Duitsland zich sinds het uitroepen van de Bondsrepubliek heeft ontwikkeld tot een pluralistische democratische rechtsstaat, die ook nog ruimhartig vluchtelingen een schuilplaats biedt (in een toespraak voor de Nederlands-Duitse conferentie in Delft op 19 maart 1998). Over *clichés en stereotypen* als verklarende variabele: 'Solange auf deutscher Seite das Bild der Niederlande mit Garten und Landbauerzeugnissen gezeichnet wird, sich reduziert auf Handelsgeist, Käse, den Keukenhof, Windmühlen und die für Badefreuden geeigneten Strände und solange das Deutschenbild der Niederländer von der deutschen Anfälligkeit für Rechtsradikalismus und Militarismus oder schlicht von Grobschlächtigkeit des 'mof' ausgeht, kann von Verständnis kaum, von Unbehagen aber ganz gewiss die Rede sein', aldus Lademacher (1991, 189). Over *direct contact* als verklarende variabele: verwacht is 'dass im Grenzgebiet, wo man sich sehr viel besser kennt als in der sogenannten "Randstad", dem Gebiet zwischen Amsterdam und Rotterdam, andere Wahrnehmungsmuster herrschen' (Hess & Wielenga, 1988, 16). Over *identiteit* als verklarende variabele: 'Germanofobie zal blijven bestaan zolang het een centraal bestanddeel blijft van de Nederlandse identiteit. Internationalisme in zaken en politiek maakten Nederland tot één van de progressiefste en modernste landen van Europa. De prijs die men betaalde was een aanzienlijk verlies van culturele identiteit. ... Het verlies van een traditionele culturele identiteit en een daarmee corresponderende afname van cultureel zelfvertrouwen wordt dus gecompenseerd door een identiteit die voornamelijk gebaseerd is op een Feindbild. ... Mogelijk kan worden gesteld dat zich na de Tweede Wereldoorlog een omgekeerde relatie ontwikkelde tussen het verlies van Nederlandse culturele identiteit en de behoefte aan een grotere afzondering ("schismogenese"), wat geleid heeft tot germanofobie', aldus Bartels (1995, 16). Over *socialisatie* als verklarende variabele: 'Het lijkt er ... op dat in iedere samenleving nu eenmaal de primitieve behoefte leeft om zich tegen een natie, een ras of een religie af te zetten. Wij hebben als Nederlanders met de papelel ingekregen dat dat uit den boze is, maar met diezelfde papelel heeft men ons ook na mei 1945 een Duitslandbeeld bijgebracht. Dat heeft tot gevolg dat goed opgevoede Nederlanders, in wie het nooit zou opkomen zich tegenover andere vreemdelingen aan discriminatie of intolerantie schuldig te maken, in dat soort gevoelens tegenover Duitsers geen doodzonde zien. Afkeer van Duitsers is onze nationale variant van vreemdelingenhaat, en de attractie is dat deze variant mag. ... een beetje anti-Duits zijn, en vooral het vergoelijken van het anti-Duits zijn van anderen, is in tal van Nederlandse kringen "bon ton"', aldus de voormalige ambassadeur van Nederland in Duitsland, Van Walsum (in *NRC Handelsblad* van 1 september 1993). Volgens de Benelux-correspondent van het Duit-

se weekblad *Die Welt* Hetzel zijn Nederlandse jongeren het slachtoffer van 'het volledig eenzijdige Nederlandse opvoedingssysteem over Duitsland' (in de *Drentse Courant* van 20 maart 1998).

- 49 Een citaat van Von der Dunk als voorbeeld: 'Juist omdat Nederland uit realistische overwegingen gedwongen was na 1945 het herstel van Duitsland te bevorderen en later een nauwe bondgenoot werd, moesten de traumata en verklaarbare gevoelens van afkeer en haat, die men uit de bezetting had overgehouden, zich des te sterker op het vlak van de publieke sentimenten en de beeldvorming manifesteren' (in *NRC Handelsblad* van 17 november 1992, pagina 8).
- 50 Twee citaten als voorbeeld: 'Die anti-Duitse gevoelens zijn een symbool voor het onvermogen van Nederlanders om het eigen schuldgevoel over het laten wegvooeren van zoveel joden te verwerken', aldus Rabbijn Van de Kamp (in *NRC Handelsblad* van 3 mei 1993). En: niet alleen in Duitsland willen 'velen met 'Auschwitz' in de hand Duitsland eigenlijk het recht op zelfbeschikking ... ontzeggen ... ook de omringende landen hebben zich met enige overgave in de schaduw gekoesterd van de grote misdaden die in naam van Duitsland zijn begaan. Al was het maar omdat de medeplichtigheid van de bestuurlijke elite en de burgerij in landen als ... Nederland daardoor onbesproken kon blijven', aldus de publicist Paul Scheffer (in *NRC Handelsblad* van 28 november 1998, 9).
- 51 Het is ook de vraag of jongeren wel het beeld hebben van een collaborerend Nederland. Geschiedenis-boeken presenteren veel meer de beelden van een Nederland als slachtoffer en een Nederland in verzet, en van Nederlanders als helden. Ook het 'nationale epos' van Nederland, waarover Prins Claus onlangs heeft gesproken (*De Telegraaf* van 12 januari 1998), verwijst naar een volk van slachtoffers in plaats van een volk van collaborateurs.
- 52 Naar het kleine kuikentje Calimero, dat als het het aflegt tegen grotere dieren, steeds roept: 'Zij zijn groot en ik is klein, en dat is niet eerlijk!'. Zie: Beunders & Selier (1983, 2), Wielenga (1989, 543) en Wielenga in *de Volkskrant* van 8 maart 1994.
- 53 Boterman, geciteerd in het *Historisch Nieuwsblad*, 7, 4, september 1998, pagina 20.
- 54 Zie ook Dekker (1998) voor een recensie van het boek *De Duitse buur*, geredigeerd door Wielenga (1996).
- 55 Zie noot 14.
- 56 Zie: Heldring in *NRC Handelsblad* van 13 april 1993, en het interview met de oud-ambassadeur Van Walsum in *de Volkskrant* van 10 november 1998.
- 57 Met instemming citeren wij in dit verband de emeritus hoogleraar ethiek Manenschijn: 'De gedachte dat Nederland moreel gidsland is of moet zijn ... komt niet uit calvinistische bron, maar uit die van het optimistische Verlichtingsdenken, dat midden jaren zestig in Nederland het denken in zijn greep kreeg en zich in de jaren zeventig breed maakte op schier elk terrein' (in *NRC Handelsblad*, 8 september 1998, pagina 9).
- 58 Zie: Kersten in *NRC Handelsblad* van 22 september 1990.
- 59 Zie respectievelijk Westheide (1988), Westheide (1998, 96), en Chorus (1960, 44), geciteerd door Westheide (1998, 107).
- 60 Kennis en emoties met betrekking tot Duitsland zijn niet gemeten. En slechts naar een enkel cliché of stereotype is gevraagd. Drie op de tien Nederlanders denkt in

1993 dat het verenigde Duitsland een gevaar zou kunnen betekenen voor de vrede in Europa (31%; in Groot-Britannië: 51%). De helft noemt Duitsland als het land met de grootste vijandigheid tegenover immigranten (51%; in Duitsland zelf: 33%). Ook een meerderheid noemt Duitsland als het land dat bijzonder anti-semitisch is (58%). Bron: Dekker, P. (1997b).

- 61 'We find a consistent tendency for trust in other nationalities and in one's own nationality to be higher among the economically more secure and better educated' (Inglehart, 1991, 159). Op macro-, cross-nationaal niveau gaat dit niet op: naarmate de economische situatie in het eigen land positiever is is er wel meer vertrouwen in de eigen nationale groep maar niet noodzakelijkerwijs meer vertrouwen in andere nationaliteiten.
- 62 Zie het artikel 'Germanofobie' van Herman Pleij in de *Haagse Post* van 11 juni 1988, pagina 18-23, en Bartels (1995; 14, en noot 8). De negatieve emoties waren in 1997: ongemakkelijk gevoel: 33%, angst: 26%, boos: 30%, minachting: 26%, en zich bedreigd voelen: 24%.
- 63 Negatieve clichés in 1997: groot verschil tussen arm en rijk: 27%, weinig sociale voorzieningen: 13%, wil wereld overheersen: 18%, en oorlogszuchtig: 18%.
- 64 Negatieve stereotypen in 1997: arrogant: 47%, en overheersend: 61%.
- 65 Kennis over Duitsland is in 1993 gemeten aan de hand van acht open vragen en in 1997 door tien meerkeuze-vragen, betrekking hebbende op de politiek, economie, geschiedenis, geografie, en demografie. In het algemeen was de kennis beperkt; in 1997 heeft niet meer dan 15% van de respondenten de helft van de vragen goed beantwoord. In beide jaren vormde de vragenset echter geen betrouwbare schaal (Cronbach's alpha: respectievelijk .61 en .52).
- 66 Drie op de tien ondervraagde jongeren zei in 1997 vijf keer of meer in Duitsland te zijn geweest, terwijl maar één op de tien nog nooit in Duitsland bleek te zijn geweest. Goede ervaringen in Duitsland zijn gerapporteerd door 46%. Een derde, 33%, rapporteerde gedeeltelijk goede en gedeeltelijk slechte ervaringen. Slechts 5% bleek overwegend slechte ervaringen te hebben gehad.
- 67 In 1995 voelen bijna 8 op de 10 ondervraagde jongeren zich Nederlander. Nationale sympathie voelen 7 op de 10; zij zijn blij Nederlander te zijn en houden van Nederland. Nationale trots hebben 6 op de 10; zij zijn er trots op Nederlander te zijn en zijn trots op wat Nederland heeft gepresteerd. Nationale voorkeur hebben 5 op de 10; zij geven er de voorkeur aan om met Nederlanders om te gaan en om in Nederland te wonen. Nationale superioriteit voelen 1 tot 2 op de 10 respondenten; zij vinden Nederland het beste land om in te wonen en mogen Nederlanders meer dan inwoners van andere landen. Ruim 1 op de 10 respondenten heeft nationalistische gevoelens; zij geloven dat Nederlanders dezelfde afstamming hebben, geloven dat Nederlanders één familie vormen, geloven dat Nederlanders Nederlands bloed hebben, vinden dat alle Nederlanders eigenlijk in Nederland zouden moeten wonen, vinden dat buitenlanders Nederland moeten verlaten, en vinden dat Vlaanderen bij Nederland hoort. De vijftien uitspraken vormden een betrouwbare schaal (Cronbach's alpha = .87).
- 68 De correlatie-coëfficiënten waren in 1993: Duitsland-attitude en clichés: .375, stereotypen: .444, kennis: .200, en bezoeken aan Duitsland: .270. In 1995: Duitsland-attitude en clichés: .284, stereotypen: .378, emoties: .566, eigen-land attitude: .114, en contact met Duitsland: .207.

- 69 In 1993 waren de totale, directe en indirecte effecten in de EQS-padanalyse: opvatting, bestaande uit clichés en stereotypen: .559, direct contact: .530, en kennis: .094. De coëfficiënten dienen echter met voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd omdat het gehypothetiseerde model niet bij de data bleek te passen ($\chi^2 = 156.19$; $df = 35$; $p = .001$). In 1995 waren de totale, directe en indirecte effecten in de LISREL-padanalyse: emotie: -.685; opvatting, bestaande uit clichés en stereotypen: -.345; direct contact: .243; en eigen-land-attitude: .071. Het model verklaarde 74% van de variantie in de attitude ten aanzien van Duitsland. De data pasten dit keer wel bij het gehypothetiseerde model ($\chi^2 = 24.11$; $df = 22$; $p = .341$; goodness of fit indices: .97 en .94). In 1997 hadden slechts drie onafhankelijke variabelen een correlatie van $\geq .20$ met de attitude ten aanzien van Duitsland: emotie, opvatting, en direct contact. Het lukte niet met LISREL een passend model te vinden met deze drie onafhankelijke variabelen. Na verwijdering van direct contact paste het model wel bij de data ($\chi^2 = 15$; $df = 10$; $p = .132$; goodness of fit indices: .995 en .987) en verklaarde het 71% van de variantie in de attitude. Emotie had het grootste effect op de attitude: -.479. Ook de opvatting, bestaande uit clichés en stereotypen, had een aanzienlijk effect op de attitude: -.342.
- 70 In *NRC Handelsblad* van 15 maart 1994, pagina 5.
- 71 Meijer & Tholey (1996, 11). Zie ook: Wolfs (1997). De voormalige Nederlandse staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur, en Wetenschappen, Mevrouw Netelenbos, concludeerde in een toespraak op 19 september 1997: 'Je ziet als het ware verkeerde beelden ontstaan bij de leerlingen. Bijvoorbeeld het feit dat in geschiedemethoden het overgrote deel van de opgenomen teksten betrekking heeft op het nationaal socialisme in de Tweede Wereldoorlog. Heel weinig komt de nieuwste geschiedenis en daarmee de totstandkoming van een democratisch Duitsland aan de orde. Veel van de gebruikte illustraties zijn foto's die eveneens op de oorlogsperiode betrekking hebben. Als dan ook nog de opdrachten veelal reproductief van aard zijn en niet uitnodigen tot reflectie, dan zou ik haast zeggen: het kan niet anders dan dat leerlingen een weinig positief beeld krijgen van onze oosterburen'.
- 72 Aldus een van de voorlichters in *NRC Handelsblad*, 15 april 1993, katern, pagina 5.
- 73 Bijvoorbeeld het Hervormd Lyceum in Amsterdam-Zuid en het Amsterdams Lyceum. Een verslag: 'Zachtjes pratend lopen leerlingen van het Hervormd Lyceum in Amsterdam-Zuid naar het kleine monument op de Apollolaan. Het monument staat daar ter nagedachtenis aan hen die als represaille voor [een] liquidatie ... in oktober 1944 werden gefusilleerd. Na een korte toespraak van de rector leggen de leerlingen twintig bosjes witte bloemen bij het monument' (bron: *NRC Handelsblad* van 3 mei 1993, pagina 2). In de aula van het Amsterdams Lyceum is een plaque met daarop de namen gegraveerd van de leerlingen en docenten die de Tweede Wereldoorlog niet hebben overleefd. Elk jaar op 4 mei wordt een bijeenkomst gehouden. Er is ook boekje beschikbaar: *Het Amsterdams Lyceum; Herinneringen aan de bezetting* (bron: *NRC Handelsblad* van 4 mei 1995, pagina 4).
- 74 Meijer & Tholey (1996, 12).
- 75 AriC, Rotterdam. Internet: <http://www.aric.nl>.
- 76 Aldus Troelstra in *NRC Handelsblad* van 10 maart 1994, pagina 11. Zie ook: De Vries (1990), Zuurveen (1996).
- 77 Müller (1993). In dit proefschrift wordt geconstateerd dat in de 'Duitslandbeelden',

aangetroffen in Nederlandse romans uit de jaren 1945-1990, een chronologisch-lineaire ontwikkeling te zien is, die loopt van stereotiep naar genuanceerd en weer naar stereotiep.

- 78 *Asterix en de Gothen* van R. Goscinny & A. Uderzo (1977), pagina 27; vermeld door De Vries (1991, 44/45). Zie ook Jaap van Ginneken's artikel 'Rare jongens, die Romeinen' in *De Groene Amsterdammer* van 15 juni 1994.
- 79 Bron: *De Telegraaf* van 16 juli 1994, pagina 13.
- 80 Hilversum 3, Breakfast Club, 20 november 1996.
- 81 Respectievelijk in: *NRC Handelsblad*, 12.12., 1992, bijvoegsel 1; *de Volkskrant*, 05.06.1993, folio-katern, 1, en het vervolg-katern, 2; *NRC Handelsblad*, 21.10.1993, 20; *NRC Handelsblad*, 01.11.1994; *de Volkskrant*, 08.03.1995, voorpagina; *de Volkskrant*, 23.06.1995, 2; *Intermediair*, 24.05.1996, 49; *De Telegraaf* van 02.02.1999, voorpagina; *NRC Handelsblad*, 19.02.1999, voorpagina; *NRC Handelsblad* van 15.09.1998, 7.
- 82 In *Het Parool*, 25 april 1997.
- 83 Freek de Jonge in *Het Parool* van 27 juli 1998.
- 84 Voorbeeld: 'Waarom krijgen Duitsers geen aids? Omdat ze geen vrienden hebben' (*Het Parool* van 6 november 1993, pagina 14).
- 85 In het EK van 1988 leek er meer vreugde te zijn om de overwinning op Duitsland in de halve finale – waarmee het verlies van 1974 gecompenseerd was – dan om het winnen van de Europese titel. Jongeren doen vrolijk mee aan 'het anti-Duitse sentiment dat ... naar aanleiding van voetbalwedstrijden pleegt op te laaien' omdat zij zich 'in hun vulgair antimoffisme' door vele ouderen voelen ondersteund, aldus Wesseling in *NRC Handelsblad* van 15 april 1993. Ook in andere takken van sport zijn nu en dan Duitsland-onvriendelijke opmerkingen te horen. 'Nu springen de tranen me alleen in de ogen omdat ik wéér dat Duitse volkslied moet aanhoren. Ik kan die Duitse vlag niet meer zien. Ik wordt er kotsmisselijk van', aldus een Nederlandse schaatster tijdens de Olympische Spelen in Nagano in 1998 nadat zij in drie Duitse collega's haar meerdere had moeten erkennen (in het *Algemeen Dagblad* van 12 februari 1998).
- 86 Zie: Dekker & Aspeslagh, Du Bois-Reymond (1997, 140/141).
- 87 Zie voor oriëntaties ten aanzien van Duitsland in andere landen: Ménudier (1981), Rován (1978), Stapf & Stroebe, Jonas (1986), Trautman (1991), Cullingford (1995), Gestetner (1996), en Sammon (1996).

Literatuur

- Adviesraad Vrede en Veiligheid (1994). *Duitsland als partner*. Den Haag: Adviesraad Vrede en Veiligheid.
- Ajzen, I. & M. Fishbein (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Ajzen, I. & T. J. Madden (1986). Prediction of goal-directed behavior: attitudes, intentions and perceived behavioral control. *Journal of Experimental Social Psychology*, 22, 453-474.
- Almond, G. A. & S. Verba (1963, 1989). *The civic culture*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Amir, Y. & R. Ben-Ari (1985). International tourism, ethnic contact, and attitude change. *Journal of Social Issues*, 41,3, 105-115.
- Aspeslagh, Robert (1995). Nachdenken über Deutschland. In: Müller, B. & F. Wielenga (Hrsg.). *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden*. Münster: Agenda. 155-163.
- Aspeslagh, R. & S. Raven (red.) (1995). *Een lastige erfenis. De rol en betekenis van het Duitse verzet tegen Hitler*. Assen: Van Gorcum.
- Aspeslagh, R. (red.) (1996). *De stand der betrekkingen. De Nederlands-Duitse relatie nader bekeken*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.
- Aspeslagh, Robert & Henk Dekker (1998). An equivocal relationship: Germany and the Netherlands. In: Lankowski, Carl (ed.). *Break out, Break down or break in? Germany and the European Union after Amsterdam*. Washington, D.C.: The Johns Hopkins University, American Institute for Contemporary German Studies. 11-20.
- Bartels, Dieter (1995). Moffen en maffen. Dimensies van de Nederlandse tolerantie. In: *Migrantenstudies*, 1, 10-19.
- Becher, Ursula A. J. (Hrsg.) (1996). *Grenzen und Ambivalenzen. Analysen zum Deutschlandbild in den Niederlanden und in niederländischen Schulbüchern*. Frankfurt: Moritz Diesterweg.
- Becker, Jörg & Klaus Jürgen Gantzel (1975). Feindbilder in Regierungserklärungen und Bundestagsreden. In: *Friedensanalysen. Vierteljahresschrift für Erziehung, Politik und Wissenschaft*, 1, 63-86.
- Bem, Daryl J. (1970). *Beliefs, attitudes, and human affairs*. Belmont, CA: Brooks/Cole.
- Bentler, P. M. (1988). *EQS. Structural Equations Program*. Los Angeles, CA: BMDP Statistical Software Inc.
- Betuw, A. van & J. W. te Kloeze, J. L. M. van der Voet (1996). *Ferien auf dem Lande, Walcheren und Südwest-Friesland*. Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen, Werkgroep Recreatie en Toerisme.
- Beunders, Henri J. G. & H. H. Selier (1983). *Argwaan en profijt. Nederland en West-Duitsland 1945-1981*. Amsterdamse Historische Reeks, nummer 6. Amsterdam: Historisch Seminarium.
- Beunders, Henri J. G. (1990). *De drang naar Duitsland of het einde van een zwaar bewaakte illusie*. Amsterdam: Jan Mets.

- Blank, Thomas & Rudolf Wiengarn (1994). *Spiegelbeeld van een grensregio*. Onderzoeksproject over de Nederlands-Duitse verhoudingen in het Euregiogebied. Rapportage over de technische organisatie en uitvoering van het onderzoek, enquête-formulieren en frequentieverdelingen. *Spiegelbild einer Grenzregion*. Forschungsprojekt über die Deutsch-Niederländische Beziehungen im Euregiogebiet. Bericht zur technischen Organisation und Durchführung der Studie, Fragebogen und Häufigkeitsauszählung. Münster: Westfälische Wilhelms-Universität, Institut für Soziologie.
- Blanton, Shannon Lindsey (1996). Images in conflict: the case of Ronald Reagan and El Salvador. In: *International Studies Quarterly*, 40, 23-44.
- Bläsing, Joachim F. E. (1973). *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851. Von niederländisch-preussischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Bläsing, Joachim F. E. (1981). *Niederländer und Deutsche über sich und den Nachbarn. Spiegel der zwischenstaatlichen Wirtschaftsbeziehungen im 19. Jahrhundert*. Nachbarn 25. Bonn: Kulturabteilung der Königlichen Niederländischen Botschaft.
- Bläsing, Joachim F. E. (1988). Emanzipation und Interdependenzen: Zur Genese der deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen während des 19. und der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Hess, Jürgen C. & Hanna Schissler (Hrsg.). *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz. Deutschland und die Niederlande*. Frankfurt: Moritz Diesterweg. 37-51.
- Bläsing, Joachim F. E., et al. (1992). *Die Niederlande und Deutschland. Nachbarn in Europa*. Hannover: Niedersächsische Landeszentrale für politische Bildung.
- Bloom, W. (1993). *Personal identity, national identity and international relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boterman, Frits & Willem Melching (1996). *De Duitse phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker
- Boulding, K. E. (1959). National images and international systems. In: *Journal of Conflict Resolution*, III, 2, 120-131.
- Brands, Maarten C. & H. J. G. Beunders, H. H. Selier (1983). *Denkend aan Duitsland. Een essay over moderne Duitse geschiedenis en enige hoofdstukken over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de jaren zeventig*. Voorstudie 36 voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Brands, Maarten C. (1989). The Federal Republic of Germany and the Netherlands: contrasts and complementarity. In: *Internationale Spectator*, 43, 11, 690-696.
- Brouwer, Marten (1968). *Stereotypen als folklore*. Vinkeveen: Fringilla.
- Brouwer, Marten (1986). Nationaal karakter en stereotypen. In: Ginneken, J. van & R. Kouijzer (red.). *Politieke psychologie: inleiding en overzicht*. Alphen aan den Rijn: Samsom. 99-104.
- Brouwer, Marten & Nina Binnendijk (1995). *Do Dutch youngsters really hate the Germans?* Paper. The Hague: WAPOR.
- Buchanan, William & Hadley Cantril (1953). *How nations see each other. A study in public opinion*. Urbana, Illinois: University of Illinois Press.
- Cantor, N. & W. Mischel (1977). Traits as prototypes: effects of recognition memory. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 38-84.

- Claussen, B. (Hrsg.) (1989). *Politische Sozialisation Jugendlicher in Ost und West*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Claussen, B. & H. Müller (eds.) (1990). *Political socialization of the young in East and West*. Frankfurt am Main: Lang.
- Commission of the European Community (1970 and so forth). *Eurobarometer*. Nrs. 6 (1976), 14 (1980), 26 (1986), 33 (1990), 34 (1990), 35 (1991), 39 (1993), 46 (1996), 49 (1998). Brussels: Commission of the European Community.
- Conover, P.J. & K. A. Mingst, L. Sigelman (1980). Mirror images in Americans' perceptions of nations and leaders during the Iranian hostage crisis. In: *Journal of Peace Research*, 4, 17, 325-337.
- Council of Ministers of the European Community (1985). *Report of the Ad Hoc Committee on a People's Europe*. Brussels: Council of Ministers.
- Crocker, Jennifer & Riia Luhtanen (1990). Collective self-esteem and ingroup bias. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 1, 60-67.
- Cullingford, C. (1995). British children's attitudes to Germany and the Germans. In Cullingford, Cedric & Harald Husemann (eds.). *Anglo-German attitudes*. Brookfield, Vermont: Ashgate, en Aldershot, England: Avebury. 39-56.
- Dekker, H. & S. A. Rozemond, en Th. J. IJzerman (red.) (1986). *Politieke socialisatie. Theorie, onderzoek, toepassing*. Culemborg: Educaboek.
- Dekker, H. & M. A. Oostindie (1990). Political socialization effects of an international youth exchange program. In: Claussen, B. & H. Mueller (eds.) (1990). *Political socialization of the young in East and West*. Frankfurt am Main: Lang. 111-132.
- Dekker, H. & R. Meyenberg (eds.) (1991). *Politics and the European younger generation*. Oldenburg: BIS. 16-58.
- Dekker, H. & J. R. Schot (1993). Images of the US in the Netherlands. In: Farnen, R. F. (ed.). *Reconceptualizing politics, socialization and education*. Oldenburg: BIS. 205-229.
- Dekker, H. & L. B. Jansen (1994). In search for an explanation of anti-German attitudes among Dutch schoolchildren. In: Csepeli, G. & D. German, L. Kéri, I. Stumpf (eds.). *From subject to citizen*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Hungarian Center for Political Education. 105-122.
- Dekker, Henk & Lútsen B. Jansen (1995). Attitudes and stereotypes of young people in the Netherlands with respect to Germany. In: Hübner-Funk, S. & L. Chrisholm, M. du Bois-Reymond, B. Sellin (eds.). *The puzzle of integration*. European Yearbook on youth policy and research. Berlin, New York: De Gruyter. 49-61.
- Dekker, H. & D. Malová (1995). The concept of nationalism. In: M. Cross (ed.). *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe*. Volume 1: Theories and concepts. Utrecht: Ecomer. 15-56.
- Dekker, H. & D. Malová (1996a). *Nationalism and its explanations*. Leiden: Leiden University, Department of Political Science.
- Dekker, H. (1996b). Europees politiek-psychologisch burgerschap. In: *Internationale Spectator*, 50, 3, 132-138.
- Dekker, H. & R. Aspeslagh, M. Du Bois-Reymond (1997). *Duitsland in beeld. Gemengde gevoelens blootgelegd*. Lisse, NL: Swets & Zeitlinger.
- Dekker, H. & R. Aspeslagh, B. Winkel (1997). *Burenverdriet. Attituden ten aanzien van de lidstaten van de Europese Unie*. Den Haag: Clingendael.

- Dekker, H. (1998). Recensie. In: Hellema, D. A. & C. Wiebes, B. Zeeman (red.). *Buitenlandse zaken. Vierde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek*. Den Haag: SDU. 129-134.
- Dekker, P. (1997a). Nationale beeldvorming van Duitsers en Nederlanders in Europees perspectief. Paper voor de voorjaarsconferentie van de Nederlandse Vereniging voor Politieke Psychologie op 16 mei 1997. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (1997b). Duitsers en Nederlanders vergeleken: nationale identiteit en internationaal vertrouwen in breder verband. Paper voor het Politicologenetmaal 1997, Soesterberg, 5-6 juni 1997.
- Dekker, P. (1999). Niveaus van vertrouwen in landen van de Europese Unie. In: Bronner, A.E., et al. (red.). *Recente ontwikkelingen in het marktonderzoek; jaarboek 1999 van de NVMI*. Haarlem: De Vrieseborch. 161-174.
- Deutsch, K. W., et al. (1957). *Political community and the North Atlantic Area*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Dijker, A. J. M. (1987). Emotional reactions to ethnic minorities. In: *European Journal of Social Psychology*, 17, 305-325.
- Dijker, A. J. M. (1991). *Cognitive and emotional aspects of stereotypes*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Druckman, D. (1994). Nationalism, patriotism, and group loyalty: a social psychological perspective. In: *Mershon International Studies Review*, 38, 43-68.
- Dunk, H. W. von der (1979). In de schaduwen van Duitsland. In: Heldring, J. L., onder auspiciën van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken [red.]. *In de schaduw van Duitsland. Een discussie*. Baarn: Anthos. 8-26.
- Dunk, H. W. von der (1980). *Die Niederlande im Kräftespiel zwischen Kaiserreich und Entente*. Wiesbaden: Steiner.
- Dunk, H. W. von der (1986). Holländer und Deutsche. Zwei politische Kulturen. In: *Beiträge zur Konfliktforschung*, 16, 2, 59-76.
- Dunk, H. W. von der (1994). *Twee burens, twee culturen: opstellen over Nederland en Duitsland*. Amsterdam: Prometheus.
- Eagly, A. H. & S. Chaiken (eds.) (1993). *The psychology of attitudes*. Fort Worth, TX: Harcourt Brace Jovanovich.
- Everdingen, Y. M. van & W. F. van Raaij (1998). The Dutch people and the euro: A structural equations analysis relating national identity and economic expectations to attitude towards the euro. *Journal of Economic Psychology*, 19, 721-740.
- Everts, Ph. P. (1992). *Wat denken 'de mensen in het land'? Ontwikkelingen in de publieke opinie over problemen van buitenlandse en defensiepolitiek, 1983-1992*. Nijmegen: Studiecentrum Vredesvraagstukken.
- Everts, Philip P. (1994). Meningen in Nederland over Duitsland. Een notitie voor de Adviesraad Vrede en Veiligheid. In: Adviesraad Vrede en Veiligheid. *Duitsland als partner*. Den Haag: Adviesraad Vrede en Veiligheid. Bijlage 3. 1-11.
- Everts, Philip P. (1996). Ontwikkelingen in de publieke opinie. In: Bomert, B. & H. de Lange (red.). *Internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief. Jaarboek vrede en veiligheid 1996*. Nijmegen: KU Nijmegen, Studiecentrum voor Vredesvraagstukken. 206-237.
- Farnen, R. F. (ed.) (1994). *Nationalism, ethnicity, and identity. Cross national and comparative perspectives*. New Brunswick, New Jersey: Transaction.
- Farnen, R. F. & H. Dekker, R. Meyenberg, D. B. German (eds.) (1996). *Democracy, socia-*

- lization and conflicting loyalties in East and West. *Cross-national and comparative perspectives*. New York, NY: St. Martin's Press. London: Macmillan.
- Festinger, Leon (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Evanston, Ill: Row Peterson. Stanford: Stanford University Press.
- Foyle, Douglas C. (1997). Public opinion and foreign policy: elite beliefs as a mediating variable. *International Studies Quarterly*, 41, 141-169.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. New York, NY: The Free Press.
- Frijda, Nico H. (1986). *The emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gesellschaft für Rationelle Psychologie (1993). Image der Deutschen im Ausland 1993. München: Gesellschaft für Rationelle Psychologie. In: *Focus*, 9, 1993, 19-22.
- Gestetner (1996). *Europe: a children's eye view. A nationwide survey of British school-children's views on Europe*. Northampton: Gestetner. London: The Communication Group plc.
- Groenewold, P. (1997). 'Land in Sicht'. *Landeskunde als Dialog der Identitäten am Beispiel des deutsch-niederländischen Begegnungsdiskurses*. Twee delen. Proefschrift. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren.
- Hagendoorn, L. & J. Janssen (1983). *Rechts-omkeer; rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Ambo.
- Hagendoorn, L. (1986). *Cultuurconflict en vooroordeel. Essays over de waarneming en betekenis van cultuurverschillen*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Hagendoorn, L. & J. Hraba (1989). Foreign, different, deviant, seclusive and working class: anchors to an ethnic hierarchy in the Netherlands. In: *Ethnic and Racial Studies*, 12, 4, 441-468.
- Hagendoorn, L. (1991). Wederzijdse stereotypen van Duitsers, Belgen en Nederlanders in een Europese context. In: *Nachbarsprache Niederländisch*, 6, 2, 88-101.
- Hagendoorn, L. & G. Kleinpenning (1991). The contribution of domain-specific stereotypes to ethnic social distance. In: *British Journal of Social Psychology*, 30, 63-78.
- Hagendoorn, L. & H. Linssen (1991). Nationale karakteristieken en stereotypen. In: Felling, A. J. A. & J. Peters (red.). *Cultuur en sociale wetenschappen*. Nijmegen: ITS. 171-197.
- Hagendoorn, L. (1992). Determinants and dynamics of national stereotypes. In: Meyenberg R. & H. Dekker (eds.). *Perceptions of Europe in East and West*. Oldenburg: BIS. 105-122.
- Hagendoorn, L. (1993). Ethnic categorization and outgroup exclusion: cultural values and social stereotypes in the construction of ethnic hierarchies. In: *Ethnic and Racial Studies*, 16, 1, 26-51.
- Hagendoorn, L. & H. Linssen (1993). Nationale Karakteriska und Stereotype. In: Wau-mans, W. (Hrsg.). *Mit fremden Augen: Niederländisch, eine Sprache, verschiedene Kulturgemeinschaften*. Frankfurt am Main: Lang. 55-86.
- Hagendoorn, L. & H. Linssen (1994). National characteristics and national stereotypes: a seven-nation comparative study. In: Farnen, R. F. (ed.). *Nationalism, ethnicity, and identity. Cross national and comparative perspectives*. New Brunswick, NJ: Transaction. 103-126.
- Hagendoorn, L. (1995). Intergroup biases in multiple group systems: the perception of ethnic hierarchies. In: Stroebe, W. & M. Hewstone. *European Review of Social Psychology*. Volume 6. London: Wiley. 199-228.

- Heldring, Jerome L. (1978). Duitsland voor Nederlanders: "geen land". In: Krop, Marinix (red.). *Burengerucht. Opstellen over Duitsland*. Deventer: Kluwer. 373-384.
- Heldring, Jerome L., onder auspiciën van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken [red.] (1979). *In de schaduw van Duitsland. Een discussie*. Baarn: Anthos.
- Heldring, Jerome L. (1988). Politiek-psychologische aspecten in de verhouding tussen Nederland en Duitsland. In: Prangel, M. & H. Westheide (red.). *Duits(land) in Nederland. Waar ligt de toekomst van de Nederlandse germanistiek?* Groningen: Wolters-Noordhoff. 58-63.
- Herrmann, Margaret G. & Charles W. Kegley, Jr. (1995). Rethinking democracy and international peace: perspectives from political psychology. *International Studies Quarterly*, 39, 511-533.
- Hess, Jürgen C. (1979). Het Nederlandse Duitslandbeeld. Enkele actuele overwegingen. In: *Internationale Spectator*, 33, 8, 461-472.
- Hess, Jürgen C. & Friso Wielenga (1982). *Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem? Drie dagbladen over de Bondsrepubliek 1969-1980*. Serie Voorstudies en achtergronden, nr. 29 van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Hess, Jürgen C. & Friso Wielenga (1985). Veertig jaar na dato: voltooide Nederlands-Duitse normalisering? In: *Internationale Spectator*, 39, 11, 686-696.
- Hess, Jürgen C. & Friso Wielenga (1988). Gibt es noch Ressentiments...? Das Niederländische Deutschlandbild seit 1945. In: Hess, Jürgen C. & Hanna Schissler (Hrsg.). *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz. Deutschland und die Niederlande*. Frankfurt: Moritz Diesterweg. 13-36.
- Hess, Jürgen C. & Hanna Schissler (Hrsg.) (1988). *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz. Deutschland und die Niederlande*. Studien zur internationalen Schulbuchforschung. Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts, Band 52. Frankfurt: Verlag Moritz Diesterweg.
- Hess, Jürgen C. & Friso Wielenga (red.) (1992). *Duitsland en de democratie, 1871-1990*. Meppel: Boom.
- Hewstone, M. (1986). *Understanding attitudes to the European Community. A social-psychological study in four member states*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hewstone, M. & R. Brown (1986). Contact is not enough: an intergroup perspective on the 'contact hypothesis'. In: Hewstone, M. & R. Brown (eds.). *Contact and conflict in intergroup encounters*. Oxford: Basil Blackwell. 1-44.
- Hintzen, Peter (1996). *Duitsland – bewogen hart van Europa. Een beknopte geschiedenis*. Nijmegen: SUN.
- Hirschberg, M.S. (1993). The self-perpetuating national self-image: cognitive biases in perceptions of international interventions. In: *Political Psychology*, 14, 1, 77-98.
- Hoefnagel, Frans (1998). Over harde feiten en hun weging: jongeren en Duitsland. Boekbespreking. *Internationale Spectator*, mei 1998, 278-280.
- Hofrichter, J. (1993). *Mutual trust between the peoples of EC member states and its evolution 1970 to 1993*. Mannheim: Universität Mannheim, Zentrum für Europäische Umfrageanalysen und Studien.
- Holsti, O. (1962). The beliefsystem and national images. In: *Journal of Conflict Resolution*, 6, 244-255.

- Houweling, H. (1993). Wat zegt de jeugd ervan? In: *Internationale Spectator*, XLVII, 6, 349-352.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: changing values and political styles among Western publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. & J.-R. Rabier (1984). La confiance entre les peuples: déterminants et conséquences. *Revue Française de Science Politique*, 34, 5-47.
- Inglehart, R. (1991). Trust between nations: primordial ties, societal learning and economic development. In: Reif, Karlheinz & Ronald Inglehart (eds.). *Eurobarometer. The dynamics of European public opinion. Essays in honour of Jacques-René Rabier*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan. 145-185.
- Inter/View (1995). *Project No.04234*. Amsterdam: Inter/View. Persbericht: 3/4 van Nederlandse jongeren vindt Duitsers vriendelijk. Hilversum: VPRO.
- Jahoda, G. (1962). Development of Scottish children's ideas and attitudes about other countries. In: *Journal of Social Psychology*, 58, 91-108.
- Jahoda, G. (1963a). The development of children's ideas about country and nationality I. The conceptual framework. In: *British Journal of Educational Psychology*, 33, 47-60.
- Jahoda, G. (1963b). The development of children's ideas about country and nationality II. National symbols and themes. *British Journal of Educational Psychology*, 33, 143-153.
- Jahoda, G. (1976). Nationalitätsvorstellungen bei Kindern. Eine kritische Studie zu den Piagetschen Entwicklungsstadien. In: Wacker, A. (Hrsg.). *Die Entwicklung des gesellschaftsverständnisses bei Kindern*. Frankfurt am Main: Campus Verlag. 149-164.
- Janis, I. L. & M. Brewster Smith (1965). Effects of education and persuasion on national and international images. In: Kelman, H. C. (ed.). *International behavior*. New York: Holt, Rinehart & Winston. 188-235.
- Jansen, L. B., met begeleiding van R. Aspeslagh (projectcoördinatie), H. Dekker, Th. Meinema, K. Rodenburg, en F. Wielenga (1993). *Bekend en onbemind. Het beeld van Duitsland en Duitsers onder jongeren van vijftien tot negentien jaar*. Den Haag: Clingendael. (1993). In het Duits: *Bekannt und unbeliebt. Das Bild von Deutschland und Deutschen unter Jugendlichen von fünfzehn bis neunzehn Jahren*. Düsseldorf: Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen. En: *Bekannt und unbeliebt*. In: Müller, B. & F. Wielenga (Hrsg.). *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden*. Münster: Agenda. 165-200.
- Jaspars, J. M. F. & J. P. van de Geer, H. Tajfel, N. Johnson (1972). On the development of national attitudes in children. In: *European Journal of Social Psychology*, 2-4, 347-369.
- Jennings, M. K. & R. G. Niemi (1974). *The political character of adolescence: the influence of family and schools*. Princeton, NY: Princeton University Press.
- Jervis, R. (1976). *Perception and misperception in international politics*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Jöreskog, K. G. & D. Sörbom (1989). *LISREL 7 User's reference guide*. Chicago, Illinois: Scientific Software.
- Joustra, A. (samensteller) (1993). *Vreemde ogen. Buitenlanders over de Nederlandse identiteit*. Amsterdam: Prometheus.

- Kaplowitz, N. (1990). National self-images, perception of enemies, and conflict strategies: psycho-political dimensions of international relations. In: *Political Psychology*, 11, 39-82.
- Kelman, H. C. (ed.) (1965). *International behavior. A social psychological analysis*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Kelman, H. C. & S. P. Cohen (1979). Reduction of international conflict: an interactional approach. In: Austin W. G. & S. Worchel. *The social psychology of inter-group relations*. Belmont, California: Wadsworth. 288-303.
- Kelman, H. C. (1987). The political psychology of the Israeli-Palestinian conflict: How can we overcome the barriers to a negotiated resolution? In: *Political Psychology*, 8, 3, 347-363.
- Kim, W. & B. Bueno de Mesquita (1995). How perceptions influence the risk of war. *International Studies Quarterly*, 39, 51-65.
- Koch, M. & C. Lakaschus (1964). *Das Deutschlandbild der Niederländer*. Rotterdam: McCann-Erickson; Quick Holland-Studie.
- Koch-Hillebrecht, M. (1977). *Das Deutschenbild. Gegenwart, Geschichte, Psychologie*. München: Beck.
- Krop, M. (red.) (1978). *Burengerucht. Opstellen over Duitsland*. Deventer: Kluwer.
- Krosnick, J. & S. Telhami (1995). Public attitudes toward Israel: a study of the attentive and issue publics. *International Studies Quarterly*, 39, 535-554.
- Kuindersma, G. (1996). Duitsland en Nederland als veiligheidspartners. In: Bomert, B. & H. de Lange (red.). *Internationale veiligheidsvraagstukken en het Nederlands perspectief. Jaarboek vrede en veiligheid 1996*. Nijmegen: KU Nijmegen, Studiecentrum voor Vredesvraagstukken. 172-185.
- Kuper, S. (1994). *Football against the enemy*. London: Orion.
- Lademacher, H. (1988a). Die wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und den Niederlanden in den dreissiger und vierziger Jahren des 20. Jahrhunderts. In: Hess, Jürgen C. & Hanna Schissler (Hrsg.). *Nachbarn zwischen Nähe und Distanz. Deutschland und die Niederlande*. Frankfurt: Moritz Diesterweg. 52-66.
- Lademacher, H. (1988b). Niederlande und Deutschland. Beziehungen zweier Länder im 19. und 20. Jahrhundert. In: Prangel, M. & H. Westheide (red.). *Duits(land) in Nederland. Waar ligt de toekomst van de Nederlandse germanistiek?* Groningen: Wolters-Noordhoff. 11-32.
- Lademacher, H. (1989a). *Zwei ungleiche Nachbarn: Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Lademacher, H. (1989b). Nederland en Duitsland, een historische schets van een moeilijke relatie. In: Renckstorf, K. & J. Janssen (red.). *Erger dan Duitsers... Het beeld van Duitsers en Duitsland in de Nederlandse media*. Nijmegen: Stichting Centrum voor Duitslandstudies. 3-15.
- Lademacher, H. (1991). Der ungleiche Nachbar: das Bild der Deutschen in den Niederlanden. In: G. Trautman (ed.). *Die hässlichen Deutschen? Deutschland im Spiegel der westlichen und östlichen Nachbarn*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 181-193.
- Lademacher, H. & J. Bosmans (Hrsg.) (1991). *Tradition und Neugestaltung: zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit*. Münster: Regensberg.

- Lademacher, H. (1992). Vrijheidsstreven – democratie – emancipatie. Enkele opmerkingen over de grondslagen van de politieke cultuur in Nederland en Duitsland. In: Hess, Jürgen C. & Friso Wielenga (red.) (1992). *Duitsland en de democratie, 1871-1990*. Meppel: Boom. 221-238.
- Lademacher, H. (1995). *Nederland & Duitsland. Opmerkingen over een moeizame relatie*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Letteren.
- Lademacher, H. (1995). Nederland en Duitsland een moeizame relatie in Europa. *Ons Erfdeel*, 33, 5, 1995. 665-683.
- Lambert, W.E. & O. Klineberg (1967). *Children's views of foreign peoples. A cross-national study*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- LeDoux, J. (1996). *The emotional brain. The mysterious underpinnings of emotional life*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Leurdijk, J. H. (red.) (1978). *The foreign policy of the Netherlands*. Alphen aan den Rijn: Sijthoff & Noordhoff.
- Linssen, H. & L. Hagendoorn (1994). Social and geographical factors in the explanation of the content of European nationality stereotypes. *British Journal of Social Psychology*, 33, 165-182.
- Linssen, H. (1995). *Nationality stereotypes in Europe: content and change*. Dissertation. Utrecht: ISOR.
- Linssen, H. & L. Hagendoorn en L. Matheusen (1996). Changing nationality stereotypes through contact: an experimental test of the contact hypothesis among European youngsters. In: Farnen, R. F. & H. Dekker, R. Meyenberg, D. B. German (eds.) (1996). *Democracy, socialization and conflicting loyalties in East and West. Cross-national and comparative perspectives*. New York, NY: St. Martin's Press. London: Macmillan. 265-291.
- Lotringsen, Cees van (1995). *De kwestbare kolos. De gevaren van een zwak Duitsland*. Amsterdam: Veen.
- Mackie, D. M. & D. L. Hamilton (eds.) (1993). *Affect, cognition, and stereotyping: interactive processes in group perception*. San Diego, CA: Academic Press.
- Marcus, G. E. (1991). Emotions and politics: hot cognitions and the rediscovery of passion. In: *Social Science Information*, 30, 195-232.
- Marcus, G. E. & M. B. MacKuen (1993). Anxiety, enthusiasm, and the vote: the emotional underpinnings of learning and involvement during Presidential campaigns. In: *American Political Science Review*, 87, 3, 672-685.
- Markus, H. & R. L. Moreland, J. Smith (1985). Role of the self-concept in the perception of others. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, 49, 1494-1512.
- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper & Row.
- Masuch, M. (1993). Waar komt de Nederlandse moffenhaat vandaan? In: Joustra, A. (samensteller). *Vreemde ogen. Buitenlanders over de Nederlandse identiteit*. Amsterdam: Prometheus. 80-86.
- Meines, R. (1989). Erger dan Duitsers...zijn veel Nederlanders. In: Renckstorf, K. & J. Janssen (red.). *Erger dan Duitsers... Het beeld van Duitsers en Duitsland in de Nederlandse media*. Nijmegen: Stichting Centrum voor Duitslandstudies. 33-36.
- Meines, R. (1990). *Duitsland Duitsland. Kracht en zwakte van een volk*. Amsterdam: Balans.

- Meines, R. (1996). Nederland weer op de kabel in Duitsland. In: Aspeslagh, R. (red.). *De stand der betrekkingen. De Nederlands-Duitse relatie nader bekeken*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'. 43-47.
- Ménudier, H. (1981). *Das Deutschlandbild der Franzosen in den 70er Jahren. Gesammelte Aufsätze 1973-1980*. Bonn: Europa Union Verlag.
- Merritt, R. L. & D. J. Puchala (eds.) (1968). *Western European perspectives on international affairs*. New York, NY: Praeger.
- Meyenberg, R. & H. Dekker (eds.) (1992). *Perceptions of Europe in East and West*. Oldenburg: BIS.
- Meyenberg, Rüdiger (1998). Die Vorurteile gegenüber Deutschen sind eine Aufgabe der Niederländer selbst. *Einblicke*, 27, 24/25.
- Meijer, D. & M. Tholey (1996). Het Duitslandbeeld in Nederlandse leermiddelen: 'Halt! Sind Sie Herr Braun?...', ich heiße Krause'. In: *Didaktief*, september, 11-13.
- Meijerink, F. (1996). *A nonlinear structural relations model*. Leiden: DSWO Press.
- Milburn, M. A. (1991). *Persuasion and politics. The social psychology of public opinion*. Pacific Grove, California: Brooks/Cole.
- Müller, B. (1993). *Sporen naar Duitsland. Het Duitslandbeeld in Nederlandse romans 1945-1990*. Aachen: Alano.
- Müller, B. & F. Wielenga (Hrsg.) (1995). *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden*. Münster: Agenda Verlag.
- Müller, B. (1995). Literatuur im Bann des historischen Traumas. In: Müller, Bernd & Friso Wielenga (Hrsg.). *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden*. Münster: Agenda. 83-102.
- Müller, B. (1996). Betrekkingen veranderen. In: Aspeslagh, R. (red.). *De stand der betrekkingen. De Nederlands-Duitse relatie nader bekeken*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'. 20-25.
- Niedermayer, O. & R. Sinnott (eds.) (1995). *Public opinion and internationalized governance*. Beliefs in government; volume two. Oxford: Oxford University Press.
- Niedermayer, O. (1995). Trust and sense of community. In: Niedermayer, O. & R. Sinnott (eds). *Public opinion and internationalized governance*. Beliefs in government; volume two. Oxford: Oxford University Press. 227-245.
- Niemi, R. G. & M. A. Hepburn (1995). The rebirth of political socialization. In: *Perspectives on Political Science*, 24, 1, 7-16.
- NIPO (1996). *Rapport Burengerucht. Onderzoek van de Volkskrant door het NIPO in samenwerking met Perscombinatie Marktonderzoek*. Amsterdam: NIPO.
- NOS (1980). *Rondom Holocaust. Een onderzoek naar de effecten van een omstreden televisieserie op jongeren*. Hilversum: NOS, Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek NOS.
- Oakes, P. J. & J. C. Turner (1990). Is limited information processing capacity the cause of social stereotyping? In: Stroebe, W. & M. Hewstone (eds.). *European Review of Social Psychology*, Vol. 1. Chichester, UK: Wiley. 111-136.
- Oudenhoven, Jan Pieter van (1995). Hoe denken wij werkelijk over Duitsers? In: *Psychologie*, 14, 46-48.
- Oudenhoven, Jan Pieter van (1997). *Nederlanders over Duitsers: enkele empirische gegevens*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Vakgroep Psychologie.
- Paridon, K. van (1994). Het gedeukte imago van Frau Antje. In: *Voorlopig*, 26, 4, 5-6.
- Pekelder, Jacco (1998). *Nederland en de DDR*. Meppel: Boom.
- Perscombinatie Marktonderzoek (1996). *"Burengerucht". Face to face omnibus onder-*

- zoek. Amsterdam: Perscombinatie Marktonderzoek.
- Pettigrew, T. F. (1958). Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison. In: *Journal of Conflict Resolution*, 2, 29-42.
- Pettigrew, T. F. (1979). The ultimate attribution error. In: *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 461-476.
- Pettigrew, T. F. (1986). The intergroup contact hypothesis reconsidered. In: Hewstone, M. & R. Brown (eds.). *Contact and conflict in intergroup encounters*. Oxford: Basil Blackwell. 169-195.
- Piaget, J. & A.-M. Weil (1951). The development in children of the idea of the homeland, and of relations with other countries. In: *International Social Science Bulletin*, 3, 561-578.
- Piaget, J. & A.-M. Weil (1976). Die Entwicklung der kindlichen Heimatvorstellungen und der Urteile über andere Länder. In: A. Wacker (Hrsg.). *Die Entwicklung des Gesellschaftsverständnisses bei Kindern*. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag. 127-148.
- Pley, H. (1991). *Het Nederlandse onbehagen*. Amsterdam: Prometheus.
- Powlick, Ph. J. (1995). The sources of public opinion for American foreign policy officials. *International Studies Quarterly*, 39, 427-451.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, NC: Princeton University Press.
- Reigrotzki, E. & N. Anderson (1958). *National stereotypes and prejudice*. The UNESCO tensions project. Cologne: UNESCO Institute for Social Sciences.
- Reigrotzki, E. & N. Anderson (1959). National stereotypes and foreign contact. In: *Public Opinion Quarterly*, 23, 515-528.
- Renckstorf, K. & J. Janssen (red.) (1989). *Erger dan Duitsers ... Het beeld van Duitsers en Duitsland in de Nederlandse media*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen: Stichting Centrum voor Duitslandstudies.
- Renckstorf, K. (1989). Vormen of spiegelen de media beelden: bijvoorbeeld het beeld van Duitsland en de Duitsers? In: Renckstorf, K. & J. Janssen (red.). *Erger dan Duitsers ... Het beeld van Duitsers en Duitsland in de Nederlandse media*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen: Stichting Centrum voor Duitslandstudies. 17-31.
- Renckstorf, K. & O. Lange (1990). *Niederländer über Deutsche. Eine empirische Studie zur Exploration des Bildes der Niederländer von Deutschen*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen: Stichting Centrum voor Duitslandstudies.
- Renckstorf, K. (1991). Nederlanders over Duitsers. Vormen de media het Nederlandse beeld van Duitsers? In: Felling, A. J. A. & J. Peters (red.). *Cultuur en sociale wetenschappen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen. 143-169.
- Rosenberg, S & G. Wolfsfeld (1977). International conflict and the problem of attribution. In: *Journal of Conflict Resolution*, 21, 75-103.
- Rovan, J. (1978). *L'Allemagne n'est pas ce que vous croyez*. Paris: Seuil.
- Rozemond, S. (1983). Nederland en de Duitse factor. In: Van Leeuwen, M., et al. *Het woord is aan Nederland. Thema's van buitenlands beleid in de jaren 1966-1983*. Den Haag: Staatsuitgeverij. 104-125.
- Rozemond, S. (1990). *De Duitse kaart*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.
- Rozemond, S. (1991). *De gang naar Maastricht*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.

- Sammon, Geoff (1996). *Goethe-Institut Survey: 1996 British school-students' image of Germany and the Germans*. London: Goethe Institut.
- Schalkwijk, E. (1998). *Perspectieven. Een inventariserend onderzoek naar de positie van het schoolvak Duits in Nederland*. In opdracht van: Stichting Platform Duitsland. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, Universitair Instituut voor de Lerarenopleiding.
- Schnabel, P. (1980). Ransom Holocaust: herinneringen, herdenken, herzien. In: NOS. *Ransom Holocaust. Een onderzoek naar de effecten van een omstreden televisieserie op jongeren*. Hilversum: NOS, Afdeling Kijk- en Luisteronderzoek NOS. 204-229.
- Siccama, J. G. (1979). De internationaal-politieke positie van Duitsland: enkele kanttekeningen. In: Heldring, J. L., onder auspiciën van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken [red.]. *In de schaduw van Duitsland. Een discussie*. Baarn: Anthos. 44-58.
- Sinnott, R. (1995). Bringing public opinion back in. In: Niedermayer, O. & R. Sinnott (eds). *Public opinion and internationalized governance*. Beliefs in government; volume two. Oxford: Oxford University Press. 18-32.
- Smith, E. R. (1993). Social identity and social emotions: toward new conceptualizations of prejudice. In: Mackie, D. M. & D. L. Hamilton (eds.). *Affect, cognition, and stereotyping: interactive processes in group perception*. San Diego, CA: Academic Press. 297-315.
- Spillmann, K. R. & K. Spillmann (1991). On enemy images and conflict escalation. In: *International Social Science Journal*, 43, 1, 57-76.
- Stapf, K.-H. & W. Stroebe, K. Jonas (1986). *Amerikaner über Deutschland und die Deutschen. Urteile und Vorurteile*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Stillwell, R. & Chr. Spencer (1973). Children's early preferences for other nations and their subsequent acquisition of knowledge about those nations. In: *European Journal of Social Psychology*, 3, 3, 345-349.
- Stroebe, W. & A. W. Kruglanski, D. Bar-Tal, M. Hewstone (eds.) (1988). *The social psychology of intergroup conflict. Theory, research and applications*. Berlin: Springer.
- Stroebe, W. & A. Lenkert, K. Jonas (1988). Familiarity may breed contempt: the impact of student exchange on national stereotypes and attitudes. In: Stroebe, Wolfgang, et al. (eds.). *The social psychology of intergroup conflict. Theory, research and applications*. Berlin: Springer. 167-187.
- Stuurgroep Nederlands-Duitse Conferentie (1996). *Nederlands-Duitse Conferentie. De stand der betrekkingen*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' en Berenschot.
- Tajfel, H. & G. Jahoda, C. Nemeth, J. D. Campbell, and N. Johnson (1970). The development of children's preference for their own country. A cross-national study. In: *International Journal of Psychology*, 5, 4, 245-253.
- Tajfel, H. (1978). Social categorization, social identity and social comparison. In: Tajfel, H. (ed.). *Differentiation between social groups. Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press. 61-76.
- Tajfel, H. & J. Turner (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In: Austin W. G. & S. Worchel (eds.). *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, California: Brooks/Cole. 33-47.

- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1982). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. & J. C. Turner (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In: Worchel, S. & W. G. Austin (eds.). *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Thatcher, M. (1993). *The Downing Street years*. London: Harper Collins.
- Traa, M. van (1994). Wohlbekannt aber ungeliebt? Der deutsche Nachbar aus niederländischer Sicht. *Europa-Archiv, Folge 17*, 491-498.
- Trautman, G. (Hrsg.) (1991). *Die hässlichen Deutschen? Deutschland im Spiegel der westlichen und östlichen Nachbarn*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Turner, J. C. & P. J. Oakes (1989). Self-categorization theory and social influence. In: Paulus, P. B. (ed.). *The psychology of group influence*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- UNESCO (1958). *Quantitative data on common ideas about foreign peoples. Comparative sample survey of factors affecting national stereotypes and prejudice*. Cologne: UNESCO Institute for Social Sciences.
- Verheyen, Dirk & Chrisian Søe (eds.) (1993). *The Germans and their neighbors*. Boulder: Westview.
- Voorhoeve, J. J. C. (1979). *Peace, profits and principles: a study of Dutch Foreign Policy*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Vries, Alex de (1991). *Waarheid en werkelijkheid. Nederlandse Duitslandbeeldvorming: politiek-psychologische wetmatigheden, stereotypering en formele communicatie*. Scriptie. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Politieke Wetenschappen.
- Vries, Anne de (1990). De oorlog komt steeds dichterbij. De Tweede Wereldoorlog in het kinderboek. In: Schram, D. H. & C. Geljon (red.) (1990). *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*. Amsterdam: VU Uitgeverij. 145-159.
- Wasburn, Ph. C. (1994). A life course model of political socialization. In: *Politics and the Individual*, 4, 2, 1-26.
- Wecke, L. & W. Schmetz, et al. (1980). *Vijandbeeld in Nederland. Eindverslag van een onderzoek naar het vijandbeeld in de publieke opinie*. Nijmegen: Studiecentrum voor Vredesvraagstukken.
- Weerdenburg, L. (1993). Wij, onze Oosterburen en Europa. In: *Interdisciplinair*, 4, februari, 10-12.
- Westheide, H. (1988). Was gibt's da eigentlich zu lernen? Sprachliche Lernziele des niederländischen Deutschunterrichts aus etnolinguistischer Sicht. In: Prangel, M. & H. Westheide. *Duits(land) in Nederland*. Groningen: Wolters-Noordhoff. 82-94.
- Westheide, H. (1998). *Trügerische Nähe, Niederländisch-deutsche Beziehungen in Geschichte, Sprache und Kultur*. Münster: LIT Verlag.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982). *Onder invloed van Duitsland. Een onderzoek naar gevoeligheid en kwetsbaarheid in de betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek*. Rapporten aan de Regering, nummer 23. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1995). *Stabiliteit en veiligheid in Europa: het veranderde krachtenveld voor het buitenlandse beleid*. Den Haag: SDU.

- Wielenga, J. W. F. (1983). Die Niederlande und Deutschland: Zwei unbekannte Nachbarn. In: *Internationale Schulbuchforschung*, 5, 2, 145-155.
- Wielenga, J. W. F. (1989). *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955*. Utrecht: Spectrum.
- Wielenga, J. W. F. (1991). Vorwärtsdrängender Verstand und zögerndes Gemüt. In: Lademacher, Horst & Jac Bosmans (Hrsg.). *Tradition und Neugestaltung. Zu Fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit*. Münster: Regensberg.
- Wielenga, J. W. F. (1992). Sensibilität und Verwundbarkeit. Die Niederlande und die deutsche Frage. In: Fremdling, R. & H. Lodder, R. Wagenaar, F. Wielenga (Hrsg.). *Die überwundene Angst? Die neun Nachbarländer und die deutsche Einheit*. Düsseldorf: Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalens.
- Wielenga, J. W. F. (1995). Die hässlichen Deutschen? Niederländische Deutschlandbilder seit 1945. In: Müller, B. & F. Wielenga (Hrsg.). *Kannitverstan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden*. Münster: Agenda Verlag. 103-153.
- Wielenga, J. W. F. (red.) (1996). *De Duitse buur. Visies uit Nederland, België en Dene-marken 1945-1995*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael.
- Wielenga, J. W. F. (Hrsg.) (1997). *Niederländer und Deutsche und die Europäische Einigung*. Reihe Nachbarn Nr. 40. Bonn: Presse- und Kulturabteilung der Königlich Niederländischen Botschaft.
- Wilterdink, N. (1992). Images of national character in an international organization: five European nations compared. In: *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 28, 1, 31-49.
- Wolfs, R. (1997). *Het Duitslandbeeld in Nederlandse leermiddelen. Geschiedenis*. Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling / Nationaal Informatiecentrum Leermiddelen.
- Zielinski, M. (1995). *Friedensursachen. Genese und konstituierende Bedingungen von Friedensgemeinschaften am Beispiel der Bundesrepublik Deutschland und der Entwicklung ihrer Beziehungen zu den USA, Frankreich und den Niederlanden*. Baden-Baden: Nomos.
- Zuurveen, T. (1996). *Van zedenleer tot Bruintje Beer. Kind, kindbeeld en kinderboek door de eeuwen*. Uithuizermeeden: Roorda.